

Презумпція (presumption) та юридична фікція (legal fiction): поняття, ознаки та значення

Автор: Берназюк Ян

Організація: Верховний Суд

Видання: Конституціоналіст · 2023

Дата публікації: 2024-12-30

Постійна адреса: <https://constitutionalist.com.ua/prezumptsiia-presumption-ta-iurydychna-fiksiia-legal-fiction-poniattia-o-znaky-ta-znachennia-2/>

Відомості про автора

УДК: 342.95

Я.О. Берназюк,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України,

e-mail: bern1979@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2353-4836

Анотація

Статтю присвячено дослідженню поняття і особливостей презумпції та фікції в адміністративному судочинстві, а також визначенню критеріїв розмежування цих понять. Проведено огляд наукових підходів до визначення понять презумпції та фікції, на підставі чого встановлено спільні та відмінні ознаки цих явищ юридичної дійсності.

Визначено положення Конституції та законів України, які встановлюють презумпції та фікції. Визначено види презумпцій та фікцій, з'ясовано їх роль і значення в адміністративному судочинстві.

Здійснено аналіз національної судової практики та практики Європейського суду з прав людини щодо застосування презумпції та фікції у процесі доказування під час розгляду та вирішення судових спорів. Визначено особливості застосування презумпції та фікції в адміністративному судочинстві на підставі огляду судової практики в адміністративних справах.

Ключові слова: презумпція, фікція, припущення, преюдиція, юридична техніка, законодавча техніка, правозастосовна техніка, засіб юридичної техніки, юридичні факти, доказування, адміністративне судочинство, правова визначеність, заборона зловживання процесуальними правами, розумний строк (тривалість), процесуальна економія, формалізм, ефективний захист, мотивованість, виконання (обов'язковість) судового рішення, правова колізія, Верховний Суд, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. У теорії права спеціальними засобами юридичної техніки визнаються презумпція та фікція, які за своїми ознаками є схожими, але не тотожними поняттями. Спільна юридична природа презумпції та фікції полягає в тому, що за своєю суттю вони є припущеннями зі значною або певною ймовірністю існування, які юридично умовно приймаються за істину.

Історично ці поняття походять з римського права, а їх призначення в сучасних умовах полягає в усуненні правової невизначеності, врахуванні динамічності розвитку суспільно-управлінських відносин у процесі їх правового регулювання, встановленні певних принципів у праві, а у процесуальному аспекті вони також слугують меті попередження процесуальних порушень учасниками справи, забезпечення розгляду та вирішення справи у розумні строки, реалізації принципу процесуальної економії, перегляду значення процесуальних формальностей або його зниження тощо.

Разом з тим, у науковій літературі досі не виробилось єдиного концептуального підходу до розуміння поняття та значення категорій «презумпція» та «фікція», а також критеріїв їх розмежування. Також слід наголосити на відсутності належної наукової розробки проблеми застосування презумпції та фікції в адміністративному судочинстві, особливості якого зумовлені специфікою завдань останнього, процесуальним становищем учасників адміністративної справи, а також іншими особливостями, пов'язаними із правилами розгляду та вирішення публічно-правових спорів.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення понять презумпції та фікції в адміністративному судочинстві та з'ясування критеріїв розмежування цих понять.

Виклад основного матеріалу. Поняття «презумпція» та «фікція» є широко вживаними категоріями у науковій літературі. Водночас, науковці застосовують різні підходи до їх визначення та розмежування.

Передусім, необхідно зазначити, що обидва поняття були запроваджені у римському праві та використовувалися для забезпечення гнучкості правового регулювання та забезпечення можливості його реагування на зміни в суспільному житті. Зокрема, у Римській імперії презумпція мала характер законних і неспростовних припущень та використовувалася також у принципах римського права й текстах законів [, с. 507;].

У свою чергу, поняття «фікція» у римському праві застосовувалося для позначення існуючої обставини за неіснуючу й, навпаки, неіснуючої за існуючу. У якості прикладу фікції у римському праві наводиться ситуація, коли *peregrinus* (іноземець, житель римської колонії, які не мали римського громадянства) сприймався як громадянин Риму, який повернувся з полону, але вважався таким, що у полоні не перебував [, с. 99-100].

Крім того, в римському приватному праві фікція відносилась до засобів юридичної техніки, яка запроваджувалася на підставі едикту претора для кожного конкретного випадку для подолання застарілих норм законодавства дозволяючи вирішити спір з досягненням справедливого рішення, де ефект припущення трансформується в ефект допущення [].

У сучасному розумінні поняття «презумпція» та «фікція» застосовуються у теорії права як поняття однієї юридичної природи, схожі за значенням, але дещо відмінні за змістом.

Зокрема, в етимологічному значенні поняття «презумпція» визначається у таких значеннях: як припущення, що ґрунтується на ймовірності; як закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істинною і не потребує доказування [, с. 533].

При цьому, поняття «фікція» може означати: те, що не відповідає дійсності, не існує або видається з певною метою за дійсне; вигадка; обман, підробка; вигадане положення, вигадана сукупність думок, положень, що видається з певною метою за дійсне [, с. 590].

Таким чином, спільне між презумпцією та фікцією є те, що обидва ці явища існують лише як припущення з певною мірою вірогідності, але в цілях забезпечення правового регулювання видаються як дійсні й такі, що існують у реальності.

У науковій літературі можна знайти різні підходи до розуміння понять «презумпція» та «фікція».

На думку Р. Д. Ляшенко, презумпцію можна визначити, як положення, виведене із звичайного стану речей, як філософсько-логічну категорію, що є узагальненням індуктивного характеру, узагальнюючу зв'язку, подібні явища, з яких робиться висновок-припущення про існування чого-небудь, будь-якого факту при певній типовій ситуації [, с. 59].

І. Д. Шутак вважає, що презумпція – це недостовірне, а ймовірне припущення, яке полягає в тому, що в подібній ситуації зазвичай подібні відносини виглядають однаково; правова презумпція є логічний прийом (висновок з індуктивного узагальнення) [, с. 107].

Зокрема, загальноприйнято вважати, що індукція – це процес судження, котрий досягає висновку, що при наявному стані знань є напевно істинний, але не гарантує його. Індуктивний висновок може бути спростований або узагальнений при наявності додаткових фактів. Інакше, індукція полягає у формулюванні закону, ґрунтуючись на обмеженому об'ємі спостережень повторюваних подій. Індукція це також метод переходу від знання окремих фактів до знань загального характеру[, с. 564].

Інші науковці дотримуються точки зору, що презумпції будуються на емпіричних висновках про повторювані у певній послідовності явища, тобто вони є приблизними узагальненнями, що допускають виключення; емпіричні висновки будуються на ступені ймовірності [, с. 230; , с. 52].

Важливо, що, досліджуючи особливості презумпції в адміністративному праві, деякі науковці звертають увагу, що специфіка такої презумпції обумовлюється особливістю самого адміністративного права, його комплексним, поліструктурним змістом, органічним поєднанням деліктної, процедурної і управлінської складових [, с. 124-128].

У зарубіжній науковій літературі також зазначається, що презумпція – це факт, який вважається правдивим відповідно до закону (юридична презумпція) або виводяться за допомогою загального досвіду людства, природніх законів та загальноприйнятих звичок суспільства (природні презумпції) та використовуються для того, щоб звільнити сторону від необхідності фактично доводити правдивість презюмованого факту [].

Крім того, необхідно згадати Рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 8 липня 2008 р. № 14-рп/2008, яким визнано неконституційними окремі положення Закону України «Про природні монополії» []. В Окремій думці судді КСУ Кампа В.М. на це Рішення презумпцію у праві визначено як закріплені в нормах права припущення про існування певного факту, реальність якого не потребує доказів і вважається істинною доти, доки не буде доведено протилежне [].

Отже, презумпція у праві – це специфічний засіб юридичної техніки, за допомогою якого на підставі індуктивного узагальнення подібних ситуацій припускається існування певного факту, явища юридичної дійсності або властивості суб'єкта чи об'єкта, які не потребують доказування, але можуть бути спростовані у процесі доказування.

Стосовно юридичної сутності фікцій у теорії права висловлюються такі думки.

Зокрема, О. М. Борщевська юридичну фікцію визначає, як закріплену в законодавчих актах правову конструкцію – абстракцію, що не потребує додаткових доказів [].

І. П. Зеленко вважає, що юридична фікція є прийомом юридичної техніки, який визнає існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, для досягнення мети правового регулювання; цей прийом розробки права передбачає, що відповідна юридична констатація створюється при незнанні або очевидній суперечності конкретним фактам дійсності; це умова універсальності, строгості та впорядкованості правил правового регулювання суспільних відносин; єдиним застереженням при цьому залишається невідривність фікції від реальних правовідносин, для врегулювання яких вона створюється, очевидність такого зв'язку для всіх суб'єктів правовідносин, а також очевидність змісту фікції, перш за все, для суду [, с. 14].

На думку А.А. Барікової, основним призначенням фікцій є привести фактичні суспільні відносини у правомірну форму реалізації, що первинно не відповідає поточному стану розвитку юридичної дійсності. класифікувати аргументи, методики та підходи до застосування вказаних нетипових регуляторів в адміністративному процесі за ступенем «мета-»:

- 1) на фундаментальному метарівні – внутрішні аргументи, або аргументи нульового порядку. Використовується контекст ситуації, що виникла, завдання вирішується запропонованими методами всередині деякої сфери. Наприклад, побудова канонів моделі, щоб позбавити її від (уявної?) помилки автора або пояснити важливий момент. Як зразок можна також назвати розв'язання математичної задачі математичними методами;
- 2) на похідному дефінітивному рівні – щодо визначення понять:
 - функціональні ($X \text{ і } Y \in Z$, якщо $f(X) = C \text{ і } f(Y) = C$; тобто, дві категорії відповідають одному визначенню, якщо виконують ту ж функцію, так же взаємодіють за визначених умов);
 - структурні ($X \text{ і } Y \in Z$, якщо X є композиція $f \text{ і } g$; тобто дві категорії відповідають одному визначенню, якщо мають загальний структурний елемент);
 - відносні ($X \text{ і } Y \in Z$, тому що перебувають у відношенні f з набором об'єктів E ; тобто, дві категорії відповідають одному визначенню, якщо займають одне і те ж місце, в загальному визначенні слова «місце», відповідають одному набору координат) [, с. 98].

Сутністю фікції, на думку деяких вчених, є те, що для забезпечення стабільності правового регулювання неіснуючий факт або явище нормативно визнається наявним; юридична природа фікції обґрунтовується тим, що вона закріплена у відповідному правовому акті та має силу загальнообов'язкового припису; нормативні властивості фікції виражаються в тому, що фікція виключає ті чи інші обставини, надаючи їм значення юридичних фактів, здатних мати значення при розгляді справи в суді [, с. 48].

Деякі зарубіжні наукові джерела визначають фікцію як факт, припущений або створений судами, що отримав свою легітимність із традиції та прецеденту, а не з формального статусу джерела права, та який потім використовується, щоб допомогти прийняти судові рішення або застосувати правову норму та, зазвичай, дозволяє суду ігнорувати факт, який перешкоджає йому здійснювати свою юрисдикцію, просто припускаючи, що факт є іншим [].

При цьому, наголошується, що юридична фікція створюється, як правило, для досягнення таких цілей, як зручність, послідовність, справедливість [], а також для того, щоб обійти положення законодавства, які законодавці не мають наміру змінювати або обтяжувати конкретною деталізацією [].

Загальними рисами правової фікції у теорії права називають: 1) полягає у конструюванні неіснуючого у дійсності; 2) використанню фікції передують невизначеність; 3) є уявною юридичною конструкцією різних ступенів складності; 4) може використовуватись у доктрині права, правотворчості; 5) використовується з метою заповнення певного сегменту у правовому полі; 6) імперативність, а тому неспростовність; 7) обмеження в обсязі застосування соціально-юридичним контекстом; 8) здатність фікцій викликати одна одну; 9) зовнішнім проявом є норма-фікція, інститут права, може бути елементом гіпотез чи диспозицій правових норм; 10) існування взаємозв'язку діалектичного розвитку наукової думки і сприйняття фікції у праві [, с. 18].

Фікції можуть закріплюватися як у нормах матеріального права, так і в нормах процесуального права. Вищенаведені визначення стосуються переважно випадків, коли фікція визначена нормою матеріального права.

Під фікцією у процесуальному праві розуміють юридично-технічний спосіб, використаний законодавцем у певних цілях, положення, яке не відповідає дійсності; у процесуальному праві при доведеності певного фактичного складу завідомо недостовірний факт вважається існуючим і породжує юридичні наслідки [].

Д. В. Черемнов вважає, що юридична фікція в цивільному процесуальному праві – це засіб юридичної техніки, який передбачає закріплення в процесуальному законі як існуючого свідомо неправдивого положення, що має певне юридичне значення, з метою оптимізації процедури судового розгляду [, с. 15-16].

Підсумовуючи, можна виокремити такі ознаки юридичної фікції: 1) є зовнішньою формою реалізації норми матеріального чи процесуального права; 2) є умовно прийнятим явищем (категорією, конструкцією, фактом тощо) юридичної дійсності, яке не існує в реальності; 3) запроваджується з метою забезпечення правового регулювання та усунення його прогалин; 4) сфера застосування обмежена суспільно-управлінськими відносинами; 5) не може бути спростована у процесі доказування, тобто, беззаперечно приймається за істину (має імперативний характер).

У науковій літературі висловлюються різні точки зору з приводу визначення критеріїв розмежування юридичної презумпції та юридичної фікції, оскільки ототожнення цих понять призводить до неправильного їх тлумачення та практичного застосування.

М. М. Гуменюк з цього приводу наголошує, що між презумпцією та фікцією існує багато спільного, що іноді призводить до помилкового ототожнення цих понять. Зокрема, спільними ознаками останніх вчених називає: вони є штучними явищами, що відіграють значну роль у процесі нормотворення і правозастосування. Водночас, в основу їх розмежування покладено таку важливу відмінність: презумпції – це вірогідні припущення, які завжди можуть бути спростовані; фікції виражені імперативно, тобто останні не можуть бути спростовані у процесі доказування [, с. 52].

Однак, з таким критерієм розмежування фактично не погоджується О. М. Мамонтова, яка вважає, що правові презумпції та фікції взагалі не можуть виступати підставами звільнення від доказування, оскільки: перші не звільняють, а тільки розмежовують доказування; другі – закріплюють юридичний обов'язок визнавати неіснуючі факти, котрі навіть не є потенційно доказуваними [, с. 82].

Водночас, такий підхід може бути спростований тим, що як юридична презумпція, так і юридична фікція мають безпосереднє відношення до процесу доказування, оскільки презумпція може бути спростована виключно у процесі доказування – у протилежному випадку вона приймається за істину, а юридична фікція – штучно створений, реально неіснуючий, але прийнятий за істину факт, що не підлягає спростуванню у процесі доказування.

Також необхідно врахувати, що презумпції в деяких випадках також не підлягають спростуванню, тобто є неспростовними. У науковій літературі у якості прикладу наводиться презумпція недієздатності неповнолітнього [, с. 880].

На необхідність розмежування спростовної та неспростовної презумпції вказують деякі зарубіжні науковці, уточнюючи, що спростовна презумпція вважається істинною, доки особа не доведе протилежне (наприклад, презумпція невинуватості); неспростовна презумпція не може бути спростована в будь-якому випадку (наприклад, захист дитинства в деяких правових системах). Крім того, презумпції поділяють на два типи: презумпції без основних фактів (наприклад, презумпція невинуватості) і презумпції з основними фактами (наприклад, якщо особа пропала безвісти протягом визначеного законодавством строку (основний факт), то ця особа вважається померлою) [].

У практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) сформульований та широко застосовується стандарт доказування «поза розумними сумнівами» (beyond reasonable doubt).

Деякі науковці звертають увагу, що зазначений стандарт доказування «поза розумним сумнівом» полягає в тому, що доказ може впливати з досить потужних, зрозумілих і таких, що підтверджуються одним з висновків неспростовних презумпцій [, с. 97; , с. 146-147].

Наприклад, у п. 43 рішення у справі «Кобець проти України» (заява № 16437/04) ЄСПЛ зазначив, що згідно з критерієм «поза розумним сумнівом» доведення має впливати з обов'язково наявної сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, які повинні бути достатньо вагомими, чіткими та взаємоузгодженими [].

У справі «Ireland v. the United Kingdom» (заява № 5310/71, п. 161) [] йдеться про те, що докази на підставі стандарту доказування «поза розумним сумнівом» можуть впливати із співіснування достатньо вагомих, чітких і взаємно підтверджувальних умовиводів або аналогічних неспростовних презумпцій факту; ураховуючи принцип «поза розумним сумнівом» як складовий елемент принципу верховенства права, потрібно відмовити в засудженні, якщо наявний сумнів – не пустопорожній чи оманний, а розсудливий, заснований на здоровому глузді, що спонукає суддю не приймати свідомо неправильне рішення, тим самим запобігаючи небажаному висновку, а також відсутні достатньо вагомі, чіткі та взаємно підтверджувальні висновки або сукупність ознак чи аналогічних неспростовних презумпцій факту (див. рішення ЄСПЛ у справі «Федорченко та Лозенко проти України», заява № 387/03, п. 53 []).

Повертаючись до питання розмежування юридичних презумпцій та фікцій, необхідно звернути увагу на те, що юридичні фікції відносяться також до нетипових нормативно-правових приписів процесуального права, особливість яких полягає в тому, що вони не мають традиційної класичної структури, тобто таких елементів, як гіпотеза, диспозиція, санкція; для нетипових нормативно-правових приписів характерні нетрадиційні логічні, граматичні, юридичні та інші способи викладу нормативно-правового матеріалу; закріплюючи норми-презумпції та норми-фікції, законодавець прагне досягти певної мети правового регулювання, якої не можуть забезпечити стандартні регулятивні та охоронні норми [, с. 15-16].

Деякі науковці, визначаючи ознаки, за якими слід розмежовувати юридичні презумпції та фікції, вказують, що фікція виражена у формі норми чи інституту права і закріплює неіснуюче, але те, що має значення для розвитку суспільних відносин і подолання прогалин та колізій у законодавстві, у той час, як презумпція передбачає припущення, яке існує з більшою або меншою долею вірогідності [, с. 2].

Ґрунтовний підхід до розмежування юридичної фікції та юридичної презумпції запропонований Р. Д. Ляшенко, яка вбачає відмінність між цими поняттями за такими ознаками: 1) за способом утворення: фікція виступає як певний прийом мислення, коли реально не існуюче видається за суще і навпаки; відповідно, презумпція – це ймовірно існуюче в реальності припущення; 2) за завданнями та функціями: у деяких випадках функції і завдання фікцій перетинаються із завданнями та функціями презумпції; функцію подолання невизначеності виконують фактично неспростовні припущення, але ця функція не є для них

основною, на відміну від фікцій; переважна більшість презумпцій концентруються в процесуальних галузях права, а фікції частіше містяться в матеріальному праві [с. 13, 59].

У доповнення до вищенаведених відмінностей, О. В. Павліченко також виокремлює такі: за сферою застосування, за особливостями процесу пізнання, за соціальною спрямованістю, за можливістю нівелювання припущення, за ступенем ймовірності, за складністю та необхідністю доведення, за часом доведення [с. 99].

При цьому, як вважає Д. В. Шилін, предметом охоплення фікцій є суспільні відносини, що потребують правового регулювання, а самі правові фікції використовуються як крайня міра, тобто тоді, коли вичерпані усі інші можливі засоби врегулювання конкретних суспільних відносин; фікція, на відміну від презумпції, за своєю природою є неспростовною та імперативною – не можна доводити відсутність існування фікційного факту. Науковець також порівнює фікцію з преюдицією, зазначаючи, що обидва ці поняття є формальними засобами доказування, а ширше – засобом юридичної техніки; фікція, як і преюдиція, є різновидом передрішення, однак, на відміну від преюдиції, передрішення нормативного, а не правозастосовного характеру [с. 686-687].

Таким чином, узагальнюючи вищенаведені наукові підходи, можна навести такі ознаки, за якими слід розмежовувати юридичні презумпції та фікції: 1) презумпції є припущенням, що можуть існувати у реальності з високою мірою вірогідності; фікції – те, що у реальності не існує або може існувати із незначною мірою вірогідності, проте відноситься до правової реальності; 2) презумпції умовно приймаються за істину до їх спростування у встановленому порядку; фікції приймаються за імперативну істину, без можливості її спростування; 3) презумпції виконують завдання спрощення у встановлені істини при вирішенні справи; фікції слугують меті правової визначеності, передбачуваності правового регулювання, чого не можуть забезпечити традиційні норми права.

Для більш змістовного осмислення сутності юридичних презумпцій та фікцій слід розглянути їх застосування у практичній площині, що також дає можливість виокремити різні види презумпцій та фікцій.

Презумпція невинуватості особи (Presumption of innocence) та особистої (людської) свободи.

Зокрема, одним із видів презумпції є презумпція невинуватості, яка визначена ст. 62 Конституції України, відповідно до якої особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину [1].

У п. 104 Дослідження Європейської комісії за демократію через право (Венеційська комісія) на тему «Мірило правосуддя» зазначається, що презумпція невинуватості – це інститут кримінального права, що є надважливим у забезпеченні права на справедливе судочинство та який застосовується винятково у сфері кримінальної юстиції без жодного стосунку до сфери цивільного, господарського або адміністративного судочинства, а також до тієї галузі права, що регулює правовідносини у сфері професійної діяльності суддів [2].

Досліджуючи зміст принципу презумпції невинуватості, варто зауважити, що згідно зі сталою судовою практикою (постанови Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 25 квітня 2018 р. у справі № 800/547/17 [3], від 22 січня 2019 р. у справі № 800/454/17 [4] та від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396cap20 [5]), а також практикою ЄСПЛ (рішення ЄСПЛ у справі «Ringvold v. Norway», заява № 34964/97, п. 38) гарантована п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та ст. 62 Конституції України презумпція невинуватості застосовується до процедури, яка за своєю суттю є кримінальною і в межах якої суд робить висновок про вину особи саме в кримінально-правовому сенсі.

З цього приводу у п. 4 мотивувальної частини Рішення від 22 грудня 2010 р. № 23-рп/2010 КСУ зазначив, що адміністративна відповідальність в Україні та процедура притягнення до адміністративної відповідальності ґрунтуються на конституційних принципах та правових презумпціях, які зумовлені визнанням і дією принципу верховенства права в Україні [6].

Такий підхід неодноразово застосовувався у судовій практиці, зокрема, у постановках ВП ВС від 11 лютого 2021 р. у справі № 11-1219cap19 [7] та від 2 вересня 2021 р. № 11-97cap20 [8].

Отже, презумпція невинуватості, крім кримінального процесу, підлягає застосуванню у справах про адміністративні правопорушення та означає, що всі сумніви стосовно події порушення та винуватості особи, яка притягується до відповідальності, тлумачаться на її користь; недоведені подія та вина особи мають бути прирівняні до доведеної невинуватості цієї особи [1].

Наприклад, у рішенні у справі «Карелін проти РФ» [2] ЄСПЛ розглядав скаргу заявника, якого було притягнуто до адміністративної відповідальності за використання нецензурної лексики в присутності інших осіб. Заявник скаржився на те, що відсутність у процесі прокурора порушило принципи безсторонності суду, а також рівності і змагальності учасників процесу. Проаналізувавши обставини справи, Суд зазначив, що відсутність участі у справі прокурора вплинуло на дію презумпції невинуватості в ході судового розгляду, і як наслідок, на питання про безсторонність суду, і навпаки; презумпція невинуватості буде порушена в тих випадках, коли на практиці або на підставі закону (наприклад, правова презумпція) тягар доказування перекладається з обвинувачення на сторону захисту; Суд встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції в частині безсторонності, рівності і змагальності [3].

Водночас, зазначена гарантія не може бути поширена на дисциплінарні й інші провадження, які згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції охоплюються поняттям спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру.

На це звернула увагу ВП ВС, зокрема, у постанові від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396счп20 [4], в якій, з посиланням на практику ЄСПЛ, зазначила, що не є порушенням ст. 6 Конвенції притягнення до дисциплінарної відповідальності на основі відомостей про факти, встановлені у кримінальному провадженні, якщо такі відомості аналізувалися під кутом зору правил службової етики, навіть якщо особа була в кримінальному провадженні виправданою (див. *mutatis mutandis* рішення Європейської комісії з прав людини від 6 жовтня 1982 р. у справі «X. v. Austria» про неприйнятність заяви № 9295/81 [5]) та від 7 жовтня 1987 р. у справі «C. v. the United Kingdom» про неприйнятність заяви № 11882/85 [6]).

Проте, необхідно врахувати, що за правовим висновком ВП ВС, викладеним, зокрема, у постанові від 3 червня 2021 р. у справі № 11-396счп20 [4], питання щодо процедури вручення судді повідомлення про підозру має вирішуватися в межах кримінального провадження і не відноситься до юрисдикції адміністративного суду.

Зокрема, у цій справі особа звернулася до ВП ВС зі скаргою, у якій просила скасувати рішення Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) та зобов'язати ВРП розглянути дисциплінарну справу повторно. Розглядаючи цю справу, Суд встановив, що до ВРП надійшла скарга Національного антикорупційного бюро України на неналежну поведінку судді, в якій зазначалося, що суддя порушила присягу судді, допустила поведінку, що порочить звання судді, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду.

Рішенням Третьої Дисциплінарної палати ВРП суддю притягнуто до дисциплінарної відповідальності та застосовано до неї дисциплінарне стягнення у вигляді подання про звільнення судді з посади. У подальшому судді вручено повідомлення про підозру в вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 368 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Суддя звернулася зі скаргою до ВРП на рішення Третьої Дисциплінарної палати ВРП, за результатом розгляду якої прийнято рішення про залишення оскаржуваного рішення без змін. У подальшому суддя оскаржила це рішення до ВП ВС.

Скаржниця зазначала, що в оскаржуваному рішенні не надана оцінка тому, що в основу рішення Третьої Дисциплінарної палати ВРП покладена недостовірна інформація про начебто вимагання нею неправомірної вигоди, що наразі не доведено жодним судовим рішенням, що грубо порушує презумпцію невинуватості через відсутність будь-якого вироку щодо неї, який набрав би законної сили; також звернула увагу на те, що Спеціалізована антикорупційна прокуратура відмовилася від обвинувачення її у вимаганні неправомірної вигоди.

ВП ВС вирішила залишити скаргу без задоволення і зазначила, що Третя Дисциплінарна палата ВРП у межах наданих їй законом повноважень не вирішувала питання про обґрунтованість обвинувачення судді у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України, а лише перевірила викладені у скарзі Національного антикорупційного бюро України обставини на предмет дотримання суддею

норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, забезпечення ним прав людини й основоположних свобод під час розгляду справи.

Водночас, ВП ВС у постанові 3 червня 2021 р. у справі № 11-396cap20 [] також звернула увагу, що установлені під час дисциплінарного провадження Третьою Дисциплінарною палатою ВРП факти і з'ясовані обставини мають значення виключно для прийняття дисциплінарним органом рішень у межах його компетенції та жодним чином не свідчать про доведеність вини особи у вчиненні інкримінованих їй кримінальних правопорушень [].

Нерозривно пов'язаною з презумпцією невинуватості є презумпція особистої (людської) свободи людини, яка втілена у положеннях ст. 23 Конституції України. Згідно з цією конституційною нормою кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [].

Про це йдеться також у Рішенні КСУ у справі щодо дискримінації у реалізації права на житло від 22 червня 2022 р. № 5-р(II)/2022, в якому Суд керувався тим, що конституційна презумпція людської свободи обумовлює доконечність потреби обґрунтування будь-якого істотного її обмеження з боку держави [].

Презумпція конституційності та законності правових актів суб'єктів владних повноважень.

Ця презумпція знайшла своє закріплення у таких положеннях Конституції України: закони України та інші нормативні акти повинні відповідати Конституції України (ст. 8); закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94); Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (ст. 106); Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання (ст. 117); органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території (ст. 144); закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (ст. 152).

Як зазначає з цього приводу М. Білак, сама Конституція України містить презумпцію конституційності законів, яка означає, що приписи закону України чи іншого правового акта діють доти, доки вони не визнані неконституційними; такі акти повинні тлумачитися судами відповідно до приписів Конституції України у всіх випадках, коли немає офіційного тлумачення КСУ [].

На принцип презумпції конституційності правових актів державних органів КСУ звертав увагу в Рішенні від 24 грудня 1997 р. № 8-зп [], в якому зазначив, що ч. 2 ст. 152 Конституції України закріплює принцип, за яким закони, інші правові акти або окремі їх положення, визнані неконституційними, втрачають силу з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність; за цим принципом закони, укази Президента, інші правові акти мають юридичну силу до визнання їх неконституційними окремим рішенням органу конституційного контролю [].

Водночас, в Окремій думці судді КСУ Кампа В.М. на Рішення КСУ від 8 липня 2008 р. № 14-рп/2008 звертається увага, що, виходячи з п. 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, існує подвійна презумпція: (1) презумпція неконституційності тієї частини положень актів, яка суперечить нормам Конституції України; (2) презумпція конституційності актів – у разі відсутності суперечності положень таких актів з нормами Конституції України; другий вид презумпції частково походить з визначеної у Рішенні КСУ від 17 жовтня 2002 р. № 17-рп/2002 презумпції відповідальності у роботі народних депутатів України []; КСУ у своїй діяльності щодо перевірки конституційності законів, інших нормативних актів (їх положень) повинен керуватися виключно презумпцією конституційності цих актів, тобто має визнавати акт чи його окремі положення неконституційними лише тоді, коли на даний акт (його положення) поширюється презумпція конституційності; у разі поширення на акти презумпції неконституційності КСУ опиняється у становищі, коли має перевіряти не конституційність відповідних актів (їх положень), як цього вимагає Конституція України і Закон України «Про Конституційний Суд України», а тільки підтверджувати їх неконституційність [].

В Окремій думці судді КСУ Шевчука С.В. стосовно Рішення КСУ від 15 березня 2016 р. № 1-рп/2016 щодо дії презумпції конституційності нормативно-правових актів зазначається, що заперечення такої презумпції є

прямою загрозою стабільності конституційного ладу, оскільки будь-який орган державної влади, до прийняття відповідного рішення КСУ, може відмовитися від виконання законів, посиляючись на їх неконституційність, а суди не будуть їх застосовувати при здійсненні правосуддя [].

До того ж, презумпція конституційності нормативно-правового акта, на думку судді КСУ Лемака В.В., означає: (1) закон може бути визнаний неконституційним винятково на таких підставах, які передбачають чітке, недвозначне, поза розумним сумнівом порушення конституції, а не в результаті сумнівних аргументативних маніпуляцій; (2) положення закону, які визнані неконституційними, не можуть втрачати чинність з дня ухвалення КСУ рішення про неконституційність такого акта, оскільки такий підхід суперечить положенням ст. 57 Конституції України (кожному гарантується право знати свої права і обов'язки) з огляду на те, що рішення КСУ оприлюднюється на офіційному вебсайті не раніше наступного дня, а тому доцільно встановлювати дату втрати чинності положень нормативно-правового акта, визнаних неконституційними, не раніше дня, наступного за днем їх офіційного оприлюднення [].

Важливо також зазначити, що принцип презумпції конституційності нормативно-правового акта діє в багатьох державах. Зокрема, у законодавстві Сполучених Штатів Америки презумпція конституційності припускає, що всі статuti (закони) є такими, що розроблені відповідно до федеральних конституційних вимог і вимог штату; сторона, яка оскаржує конституційність статуту (закону), несе тягар доведення, і будь-які сумніви вирішуються проти цієї сторони [].

Конституція України також встановлює презумпцію проти ретроактивності (зворотної дії в часі) у ст. 58, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [].

Також варто врахувати, що відповідно до ч. 3 ст. 151 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) презюмується законність актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, оскільки не допускається забезпечення позову шляхом зупинення актів цих органів та встановлення для них заборони або обов'язку вчиняти певні дії []. Разом з тим, одним із запобіжників щодо зловживання СВП цієї презумпцією є положення ч. 1 ст. 60 Конституції України, згідно з якою ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

З цього приводу слід згадати, що Конституція України містить низку гарантій [;] дії презумпції конституційності актів Верховної Ради України та Президента України. Зокрема, до позовів, які не підлягають судовому розгляду, слід віднести позови до Президента України або Верховної Ради України як політичних органів, які формуються шляхом всеукраїнських виборів, з позовною вимогою, яка не стосується безпосередньої управлінської діяльності цих суб'єктів владних повноважень [].

Верховний Суд (далі – ВС) в ухвалі від 18 листопада 2022 р. у справі № 990/152/22, вирішуючи питання про можливість відкриття провадження у справі за позовом особи до Президента України про визнання частково протиправним та скасування Указу Президента України, яким затверджено Рішення Ради національної безпеки і оборони України, дійшов висновку, що до позовів, які не підлягають судовому розгляду, відносяться позови до Президента України або Верховної Ради України як політичних органів, які формуються шляхом всеукраїнських виборів, з вимогою, яка не стосується безпосередньої управлінської діяльності цих суб'єктів владних повноважень; в таких спорах певним чином презюмується конституційність певних рішень, дій чи бездіяльності Президента України або Верховної Ради України як політичних органів та, відповідно, непоширення на такі спори (правовідносини) компетенції адміністративних судів [].

Презумпція правомірності судового рішення.

Відповідно до ст. 129-1 Конституції України судові рішення є обов'язковим до виконання; держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Згідно зі ст. 370 КАС України [] та ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [] судові рішення, яке набрало законної сили, є обов'язковим для учасників справи, для їхніх правонаступників, а також для всіх органів, підприємств, установ та організацій, посадових чи службових осіб, інших фізичних осіб і підлягає виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України, або за принципом взаємності, – за її межами; невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

З цього приводу важливо зауважити, що однією з новел конституційної реформи у сфері правосуддя стало те, що повноваження стосовно здійснення контролю за виконанням судового рішення закріплені на рівні положень Основного Закону України; внесені зміни визначили, що обов'язковість судового рішення поширюється не лише на територію України; відповідальність за виконання судового рішення покладено на державу, а контроль за цим процесом – на суд, що виніс відповідне рішення [; ;].

У постанові від 9 листопада 2018 р. у справі № 642/917/17 ВС сформулював висновок, що будь-яка відмова від виконання судових рішень презюмується як така, що є беззаконною, а бездіяльність суб'єкта владних повноважень протиправною [].

Зокрема, презумпція правомірності судового рішення, на думку О. Овчаренко, означає, що останнє вважається законним і обґрунтованим, якщо воно не оскаржується [].

Вищезгадана презумпція поширюється також на рішення КСУ, оскільки правовий механізм забезпечення виконання рішень єдиного органу конституційної юрисдикції включає ряд гарантій, серед яких визначення, що рішення КСУ мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень; можливість встановлення Судом порядку і строків виконання своїх рішень; право КСУ встановити контроль за виконанням прийнятих рішень шляхом зобов'язання відповідних державних органів вчинити конкретні дії, спрямовані на виконання рішення, додержання висновку тощо [, с. 206].

З презумпцією правомірності судового рішення також пов'язані презумпції *jura novit curia* («суд знає закони») та суб'єктивної безсторонності та неупередженості судді під час прийняття рішення.

З цього приводу ВП ВС висловила правову позицію, відповідно до якої повноваження органів влади є законодавчо визначеними, а суд діє згідно з презумпцією *jura novit curia* («суд знає закони»); саме на суд покладено обов'язок надати правову кваліфікацію відносинам сторін виходячи із фактів, установлених під час розгляду справи, та визначити, яка правова норма підлягає застосуванню для вирішення спору [].

Слід зазначити, що презумпція «*jura novit curia*» («суд знає закони») є складовою принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі, покликаний захистити права та інтереси суб'єкта приватного права, що знаходиться у нерівному становищі із суб'єктом владних повноважень, з яким у нього виник спір, а також за допомогою наявних у суду процесуальних механізмів/інструментів/повноважень сприяти встановленню всіх обставин справи за об'єктивної неможливості позивача – суб'єкта приватного права отримати доступ до доказів або інформації про них [; ;].

У судовій практиці також сформувалась позиція щодо презумпції особистої безсторонності суду, поки не надано доказів протилежного (ухвала ВС від 15 липня 2019 р. у справі № 9901/116/19 []).

Вищезгадана презумпція також застосовується у практиці ЄСПЛ.

Зокрема, у п. 105 рішення ЄСПЛ у справі «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11) [] Суд зазначив, що між суб'єктивною та об'єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) (див. рішення ЄСПЛ у справі «Kyprianou v. Cyprus», заява № 73797/01, п. 119 []). Отже, у деяких випадках, коли докази для спростування презумпції суб'єктивної безсторонності судді отримати складно, додаткову гарантію може надати вимога об'єктивної безсторонності (див. рішення ЄСПЛ у справі «Pullar v. the United Kingdom», заява № 22399/93, п. 32 []).

Крім того, у п. 73 рішення у справі «Findlay v. The United Kingdom» (заява № 22399/93) ЄСПЛ наголосив, що для визначення того, чи може суд вважатися «незалежним» для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, до уваги, окрім іншого, слід прийняти наступні критерії: спосіб, у який судді призначаються на посаду, та на який строк; існування захисних механізмів протидії зовнішньому впливу; і те, чи суд складає враження незалежного [].

Що стосується питання «незалежності» для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, у рішенні «Агрокомплекс проти України» (заява № 23465/03, п. п. 125-126) [] ЄСПЛ встановлено, що у цієї вимоги є два аспекти: суб'єктивний

та об'єктивний; по-перше, суд має бути безстороннім із суб'єктивної точки зору, тобто жоден з членів суду не має проявляти будь-яку особисту прихильність або упередженість чи зацікавленість; якщо немає доказів протилежного, діє презумпція особистої безсторонності; по-друге, суд має також бути безстороннім з об'єктивної точки зору, тобто забезпечувати достатні гарантії для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву з цього приводу (див. рішення у справі «Kleyn and Others v. the Netherlands», заява № 39343/98, п. 191 []).

Презумпція добросовісної поведінки особи.

Стаття 68 Конституції України, зокрема, закріплює, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися законів України, незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності

При наявності колізії норм різних законів (нормотворчих актів) або різних норм одного закону виникає справедливе запитання в особи: потрібно знати і дотримуватися всіх (без винятку) законів, чи якщо ти знаєш і дотримуєшся одного чинного закону або норми закону, це означає презумпцію правомірності поведінки особи та неможливість бути притягнутим до відповідальності [, с. 136].

Презумпція добросовісної поведінки особи може виражатися у декількох формах. Зокрема, однією з таких є презумпція добросовісності особи під час звернення за захистом до органу державної влади.

Наприклад, у правовідносинах стосовно соціального захисту діє презумпція добросовісності особи, для якої обов'язком є лише звернення з відповідною заявою про встановлення (зміну виду) пенсії, іншого виду соціальних виплат та, за необхідності, відповідно до рекомендацій органів соціального захисту надати необхідні документи або інформувати про причини неможливості їх надання. У свою чергу, відповідний суб'єкт владних повноважень зобов'язаний максимально оперативно реагувати на такі звернення особи, забезпечувати їй найбільше сприяння у зборі необхідних документів, а також надавати консультації особі для вибору нею найбільш оптимального способу соціального захисту (вибір виду пенсії тощо); правильно розрахувати і своєчасно та в повному обсязі виплачувати особі належні їй суми [].

Поширеною формою презумпції добросовісної поведінки особи є презумпція добросовісності платника податків [, с. 187; , с. 12].

Так, законодавство України ґрунтується, зокрема, на презумпції правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу (п.п. 4.1.4 п. 4.4 ст. 4 Податкового кодексу України; далі – ПК України); у разі коли норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або коли норми різних законів чи різних нормативно-правових актів, або коли норми одного і того ж нормативно-правового акта суперечать між собою та припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків (п. 56.21 ст. 56 ПК України) [].

У постанові від 19 квітня 2022 р. у справі № 1.380.2019.005537 ВС дійшов висновку, що в положеннях ПК України серед основних засад податкового законодавства передбачено принцип презумпції правомірності рішень платника податків, суть якого зводиться до того, що в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, внаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу; для застосування презумпції необхідно й достатньо виявлення двох або більше альтернативних варіантів правомірної поведінки, обравши найвигідніший для себе в яких платник має почуватися захищеним від можливих негативних наслідків як з боку контролюючого органу, так і суду [].

Стосовно презумпції добросовісності платника податків необхідно звернути увагу на те, що Коментарями до Модельної конвенції Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) закріплено дві спеціальні презумпції, які покликані попередити можливість подвійного оподаткування підприємств та стосуються ситуації, коли постійне місце діяльності підприємства не вважається таким, що характеризується як підготовче або допоміжне: 1) презумпція збігу мети діяльності, і 2) презумпція діяльності для інших підприємств [1].

Наприклад, у справах № 2а16434/12/26707 та № 640/10685/20 предметом спору було податкове повідомлення, яке оскаржувалося позивачем, крім іншого, з тієї підстави, що для цілей Конвенції про уникнення подвійного оподаткування він не може вважатись постійним представництвом, його діяльність мала виключно допоміжний та некомерційний характер. ВС, переглядаючи ці справи у касаційному порядку, у постановках від 17 жовтня 2019 р. та від 29 вересня 2021 р. відповідно роз'яснив, що підготовчою чи допоміжною є діяльність, яка здійснюється на користь самої іноземної компанії, а не на рахунок третіх осіб; під основною діяльністю зазвичай сприймається діяльність, що є суттєвою і важливою, з огляду на зміст комерційних цілей і завдань організації; підготовча діяльність передуює початку основної діяльності нерезидента на території України; допоміжна діяльність забезпечує процес ведення основної господарської діяльності нерезидентом, здійснюється одночасно з основною діяльністю, але до основної не належить [2].

Аналізуючи вищенаведену судову практику, Н. Блажівська та О. Шматко доходять висновку, що ця практика демонструє, що обидві згадані презумпції (презумпція збігу мети діяльності і презумпція діяльності для інших підприємств) також переважно оцінюються судами не лише з точки зору формального збігу видів діяльності, зазначених в реєстраційних документах нерезидента і представництва, але також і з погляду аналізу суті діяльності представництва; суди прагнуть розглядати презумпції в їх взаємозв'язку, а не кожную окремо [3, с. 175].

Іншою формою вираження досліджуваного виду презумпції є презумпція правомірності дій та вимог особи в адміністративній процедурі, яку свого часу було запропоновано кодифікувати [4].

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» принципами адміністративної процедури є, зокрема, презумпція правомірності дій та вимог особи, яка згідно з положеннями ст. 15 цього ж Закону означає, що дії та вимоги особи є правомірними, доки інше не буде доведено під час розгляду та/або вирішення справи; сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають внаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні тлумачитися адміністративним органом на користь їх правомірності [5].

Принагідно необхідно зазначити, що законодавством деяких зарубіжних держав також закріплено презумпцію достовірності в адміністративній процедурі, зміст якої виражається у тому, що при здійсненні адміністративної процедури матеріали, об'єкти, документи і відомості, представлені учасником адміністративної процедури, вважаються достовірними до тих пір, поки адміністративний орган, посадова особа не встановлять зворотнє; адміністративний орган, посадова особа зобов'язані самостійно перевіряти справжність матеріалів, об'єктів, документів і відомостей при наявності сумнівів в їх достовірності [6].

Презумпція добросовісності (правомірності) поведінки суб'єкта господарювання закріплена у ст. 3 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», відповідно до якої державний нагляд (контроль) здійснюється за принципами, зокрема, презумпції правомірності діяльності суб'єкта господарювання у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків суб'єкта господарювання та/або повноважень органу державного нагляду (контролю) [7].

Специфічне вираження презумпції мають в адміністративному процесуальному законодавстві.

Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 46 КАС України відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень, якщо інше не встановлено цим Кодексом [8].

Це фактично означає, що КАС України презюмує, що відповідачем в адміністративних справах, за загальним правилом, є суб'єкт владних повноважень, крім випадків, які прямо визначені цим Кодексом.

Зокрема, п.п. 3 та 5 ч. 1 ст. 19 КАС України визначено два спеціальних види таких спорів:

1) спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління – компетенційні спори, під якими слід розуміти спір між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління (публічної адміністрації), у тому числі – делегованих повноважень. Особливість судового розгляду компетенційних спорів зумовлена необхідністю вирішення питання про те, чи належним чином реалізована компетенція відповідача та чи не порушена при реалізації повноважень відповідача компетенція позивача;

2) спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб'єкту законом. У цій категорії справ можливі три випадки (види): (1) прямо передбачено КАС України (ч. 5 ст. 46); (2) прямо передбачено спеціальним законом та (3) ґрунтується на загальних повноваженнях (компетенції) [; ; ;].

В адміністративному судочинстві в деяких категоріях справ встановлена презумпція вини відповідача, а тому певну обставину слід вважати встановленою, якщо відповідач не навів переконливих доказів щодо відсутності цієї обставини [, с. 31].

Така точка зору цілком узгоджується з положеннями ч. 2 ст. 77 КАС України, відповідно до якої в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача; суб'єкт владних повноважень повинен подати суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі.

Як зазначено з цього приводу в Окремій думці суддів ВС на постанову Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду від 22 жовтня 2020 р. у справі № 711/1837/18, одна з найголовніших відмінностей вирішення саме публічно правових спорів полягає у презумпції правомірності вимог суб'єкта приватного права (презумпція неправомірності рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень), оскільки ст. 77 КАС України встановлює, що в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача [].

На тому, що в адміністративному судочинстві діє презумпція неправомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, який зобов'язаний в порядку судової процедури, визначеної законом, довести суду правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності, звертає увагу також суддя КСУ Маркуш М.А. в Окремій думці до Рішення КСУ від 16 червня 2011 р. № 5-рп/2011 [].

Такий підхід неодноразово застосовується й у судовій практиці, зокрема, ВС у постановах від 28 листопада 2018 р. у справі № 822/94/16 [] та від 12 липня 2022 р. у справі № 822/192/16 [].

Деякі науковці справедливо наголошують, що незважаючи на пануючу в адміністративному судочинстві презумпцію винуватості суб'єкта владних повноважень та покладення на нього обов'язку доведення правомірності своїх дій та рішень (ч. 2 ст. 77 КАС України), позивачу необхідно звернути увагу на обґрунтування своєї позиції та підтвердження її відповідними доказами [, с. 192-193].

Водночас, від вищезгаданої презумпції неправомірності рішення, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень в адміністративному судочинстві, яка виникає лише у випадку звернення особи з відповідним позовом до адміністративного суду, необхідно відрізнити презумпцію правомірності такого рішення, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень у публічному управлінні.

В. Мельниченко у цьому контексті наголошує, що в публічному управлінні діє презумпція законності рішень та дій суб'єктів публічної влади: вони вважаються законними і підлягають виконанню, якщо їх законність не була оскаржена, або була оскаржена і не визнана незаконною [].

У даному випадку йдеться про те, чи зупиняє судове оскарження рішення суб'єкта владних повноважень його виконання.

З цього приводу у постанові від 1 вересня 2022 р. у справі № 640/3165/22 ВС наголосив, що відповідно до ч. 2 ст. 17 КАС України особи, які порушили права і законні інтереси інших осіб, зобов'язані поновити їх, не

чекаючи пред'явлення позову; це положення КАС України передбачає презумпцію добросовісності дій та рішень суб'єкта владних повноважень під час виконання своїх функцій та, відповідно, гарантію для суб'єкта приватного права, що у випадку протилежного – вона може з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин ініціювати вирішення такого спору в адміністративному суді [1].

Видається, що питання про зупинення рішення суб'єкта владних повноважень, яке оскаржується до адміністративного суду з мотивів його неправомірності, необхідно вирішувати, виходячи з прямої вказівки у законі на це. Зокрема, якщо закон містить вимогу щодо того, що оскарження рішення відповідного суб'єкта владних повноважень не зупиняє його виконання, то таке рішення має бути виконано.

Наприклад, такі вимоги містяться у ст. 267 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) – оскарження заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення не зупиняє їх виконання [2]; ч. 3 ст. 5 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» – рішення Регулятора можуть бути оскаржені в судовому порядку; оскарження рішень Регулятора не зупиняє їх виконання [3] та ін.

Зокрема, у постанові від 19 серпня 2022 р. у справі № 160/4933/20 ВС сформулював правовий висновок, відповідно до якого суб'єкт господарювання зобов'язаний виконати рішення Регулятора у встановлений строк, щодо якого діє презумпція правомірності такого рішення (суб'єкт господарювання повинен діяти за принципом «спочатку виконуй, а потім оскаржуй»); у разі незгоди з таким рішенням суб'єкт господарювання має гарантоване право на його оскарження у судовому порядку, в тому числі, з користуванням усіма процесуальними правами сторони у справі, передбаченими КАС України, проте, таке оскарження не зупиняє дії рішення Регулятора та не позбавляє останнього права на звернення до суду з позовом про примусове стягнення із суб'єкта господарювання добровільно несплаченої суми штрафу; рішення у справі, у якій оскаржується постанова Регулятора, зокрема, про накладення штрафу, набуває преюдиційного значення та, у разі скасування такої постанови судовим рішенням, що набуло законної сили, у суб'єкта господарювання не виникає обов'язку щодо сплати штрафу, накладеного цією постановою Регулятора [4].

У науковій літературі також розглядається специфічна в адміністративному судочинстві презумпція наявності конфлікту, який потрібно вирішити у разі, якщо особа звертається з відповідним позовом до суду; в адміністративному судочинстві при вирішенні такого конфлікту має бути досягнуто необхідний баланс суспільних та особистих інтересів [5, с. 70, 73].

Наприклад, у постанові від 4 вересня 2019 р. у справі № 826/13852/17, ВС зазначив, що слід виходити з презумпції, що в містобудівній документації, яку розроблено та затверджено у встановленому порядку, враховано державні, громадські й приватні інтереси; видання містобудівних умов та обмежень на підставі й відповідно до містобудівної документації свідчить про взаємоузгодження державних, громадських і приватних інтересів під час планування та забудови територій [6].

В аспекті необхідності захисту публічного інтересу, у постанові від 14 вересня 2021 р. у справі № 9901/118/21 [7] ВС звернув увагу на закріплену у ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» презумпцію відкритості публічної інформації, доступ до якої може бути обмеженим лише у разі, якщо розпорядник інформації обґрунтує це на підставі «трискладового тесту», а саме: 1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [8].

З цього приводу також слід згадати рішення Суду Справедливості ЄС у справі «Stichting Greenpeace Nederland and PAN Europe v Commission» [9], в якому Суд постановив, що Регламент (ЄС) 1367/2006 про застосування положень Орхуської конвенції про доступ до інформації [10] встановлює правову презумпцію, що вищий суспільний інтерес у розкритті інформації існує тоді, коли запитувана інформація стосується викидів у навколишнє середовище. Відповідно, Суд постановив, що установа зобов'язана розкривати документи, що стосуються викидів у навколишнє середовище, навіть якщо таке розкриття інформації може підірвати «захист комерційних інтересів певної фізичної або юридичної особи, включаючи інтелектуальну власність цієї особи, в межах значення першого абзацу ст. 4 (2) Регламенту № 1049/2001 [11].

З огляду на вищезазначене, М. М. Лученко пропонує доповнення КАС України в аспекті уточнення мети адміністративного судочинства шляхом зазначення у ч. 1 ст. 2 цього Кодексу після слів «з боку суб'єктів владних повноважень» словосполучення «зادля балансу приватних інтересів особи і суспільного інтересу» [с. 83-84].

Досліджуючи питання щодо практики застосування юридичної презумпції, необхідно згадати деякі інші специфічні види презумпції.

Зокрема, у постанові від 13 жовтня 2021 р. у справі № 923/1379/20 ВС дійшов висновку про існування презумпції того, що електронне повідомлення є направленим тим, хто зазначений як відправник електронного листа чи хто підписав від свого імені текст самого повідомлення; така презумпція стосується тільки особистого листування електронною поштою між приватними особами (якщо інше не встановлено домовленістю між сторонами), однак ці випадки не охоплюють комерційне чи ділове листування, оскільки чинним законодавством визначено, що за відсутності електронного підпису документ не буде вважатися отриманим від певної особи [1].

Розглядаючи справу, в якій оскаржувалися персональні санкції, застосовані відповідно до Закону України «Про санкції», ВП ВС вказала на презумпцію обізнаності особи про запровадження щодо неї санкцій та зазначила, що при оскарженні відповідного Указу Президента України за «точку відліку» береться рішення про запровадження санкцій, а не подальші дії органів, які їх втілюють [2].

Крім того, у постанові від 19 лютого 2020 р., розглядаючи справу № 200/10900/18-ц, ВС нагадав, що відповідно до ч. 1 ст. 159 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) в разі відмови в задоволенні позову відповідач має право на відшкодування збитків, заподіяних забезпеченням позову, за рахунок особи, за заявою якої такі заходи вживалися; право на відшкодування збитків у цій справі ґрунтується на прямій вказівці закону (ч. 1 ст. 159 ЦПК України), а доведення вини трансформується через принцип добросовісності; в цих правовідносинах діє презумпція завдавача шкоди, яка може бути спростована [3].

Крім того, у п. 203-204 рішення у справі «Scordino v. Italy» (заява № 36813/97) [4] ЄСПЛ зазначив, що існує сильна, але спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження призведе до заподіяння моральної шкоди (див. рішення у справі «Вассерман проти РФ» (№ 2), заява № 21071/05, п. 50 [5]); ця презумпція є особливо сильною у випадку надмірної затримки у виконанні державою судового рішення, винесеного проти неї, враховуючи неминуче розчарування, яке виникає через ігнорування державою свого зобов'язання погасити свій борг і той факт, що заявник уже пройшов через судовий розгляд провадження та досяг успіху (рішення у справі «Бурдов проти Росії», заява № 59498/00, п. 100 [6]).

Аналогічно, презюмується, що погані умови тримання під вартою завдали моральної шкоди потерпілій особі (рішення ЄСПЛ у справах «Iovchev v. Bulgaria», заява № 41211/98, п. 146 [7]; «Neshkov and others v. Bulgaria», заяви № № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, п. 190 [8]); національні норми та практика, що регулюють дію засобу правового захисту, мають відображати існування цієї презумпції, а не ставити присудження компенсації в залежність від здатності позивача довести провину конкретних посадових осіб чи органів та незаконність їхніх дій («Ananyev and others v. Russia», заяви № № 42525/07 та 60800/08, п. 229 [9]) або довести за допомогою зовнішніх доказів наявність моральної шкоди у формі емоційного стресу («Neshkov and others v. Bulgaria», заяви № № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, п. 190 [10]).

У міжнародному праві також наголошується на презумпції того, що питання права, з приводу якого вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися, а також презумпції недопущення конфлікту (колізії) між нормами права.

Зокрема, Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЄС) у Висновку № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону (The role of courts with respect to the uniform application of the law) звернула увагу, що принципи правової визначеності та передбачуваності мають підтримувати презумпцію того, що питання права, з приводу якого вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися; чим більше буде напрацьовано судової практики щодо певного правового питання, тим більший тягар наведення переконливих причин ляже на суддю, який відходить від цієї практики [11].

У практиці ЄСПЛ широко застосовується презумпція недопущення конфлікту (колізії) між нормами, а також презумпція того, що держави не відступають від своїх попередніх зобов'язань, зокрема, у разі зміни правового регулювання.

Необхідно зазначити, що, за загальним правилом, основними підходами до подолання колізій у законодавстві, які застосовуються судом залежно від виду колізії, характеру спірних правовідносин та обставин справи, є: 1) абсолютна пріоритетність норм Конституції України; 2) застосування найбільш сприятливої для особи або суспільних інтересів норми права; 3) пріоритетність норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, перед національним законодавством; 4) пріоритетність норм, що містяться в актах вищої юридичної сили; 5) пріоритетність норм, що містяться у пізніше прийнятих актах (темпоральний підхід); 6) пріоритетність норм, що містяться у спеціальних законах (змістовний підхід); 7) подолання колізій за допомогою застосування практики ЄСПЛ [; ; ;].

Зокрема, у п. 170 рішення у справі «NADA v. Switzerland» (заява № 10593/08) ЄСПЛ зазначив, що якщо волі, виражені в двох угодах, розбігаються, досить природним буде намагання узгодити їх, а не досліджувати розбіжність між ними; при створенні нових міжнародних зобов'язань діє презумпція, що держави не відступають від своїх попередніх зобов'язань; у разі, якщо застосовними є одночасно положення кількох правових актів, що явно суперечать один одному, тоді в міжнародній судовій практиці і науковому середовищі докладаються зусилля, щоб дати їм тлумачення, яке б узгоджувало дію таких актів і не допускало конфлікту (колізії) між ними; два розбіжних зобов'язання необхідно узгодити між собою, наскільки це можливо, таким чином, щоб породжувані ними наслідки повністю відповідали діючим правовим нормам [].

Свою чергою, у п. 102 рішення у справі «Al-Jedda v. the United Kingdom» (заява № 27021/08), на яке міститься посилання у попередньому рішенні, ЄСПЛ, вирішуючи питання про співвідношення Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), вказав, що при тлумаченні Резолюції мають враховуватися цілі, заради яких було засновано ООН; на додаток до мети, зазначеної у п. 1 ст. 1 Статуту ООН (підтримання міжнародного миру і безпеки), п. 3 цієї статті передбачає, що ООН має на меті здійснювати міжнародне співробітництво у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод; ст. 24(2) Статуту вимагає від Ради Безпеки ООН при виконанні нею своїх обов'язків діяти відповідно до цілей та принципів ООН; при тлумаченні резолюцій Ради Безпеки слід виходити з презумпції, що Рада Безпеки не має наміру покладати на держави-члени будь-які зобов'язання, які порушують основоположні принципи забезпечення прав людини; у випадку двозначності формулювань резолюції Ради Безпеки Суд має обрати тлумачення, яке найкраще узгоджується з вимогами Конвенції і яке не допускає конфлікту зобов'язань; з огляду на ту важливу роль, яку ООН відіграє у заохоченні та розвитку поваги до прав людини, від Ради Безпеки ООН слід очікувати використання зрозумілих і чітких формулювань при покладенні на держави зобов'язання вжити конкретних заходів, які можуть суперечити їхнім міжнародним зобов'язанням згідно з міжнародним правом у галузі прав людини [].

Окремо слід зупинитися на дослідженні застосовної у праві ЄС презумпції еквівалентного захисту основних прав особи, яка також називається «Босфорською презумпцією», оскільки була сформульована ЄСПЛ під час розгляду справи «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» (заява № 45036/98, п.п. 155-156) [].

Ця справа стосувалася літака, наданого в оренду югославською компанією-заявником, який було затримано в 1993 р. ірландською владою відповідно до Регламенту при застосуванні санкцій ООН проти Республіки Югославія. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ у п.п. 155-156 рішення вказав, що такі заходи були еквівалентними у розумінні Конвенції, відповідно, виникла презумпція, що Ірландія не відхиляється від вимог Конвенції, коли виконує юридичні зобов'язання, що випливають з її членства в ЄС; Суд звернув увагу на характер втручання, на загальні інтереси, що переслідуються конфіскацією, а також на режим санкцій; було визнано, що у цьому випадку відсутні недоліки механізмів контролю за дотриманням прав, передбачених Конвенцією, а тому не можна сказати, що захист конвенційних прав Bosphorus Airways виявився явно недостатнім; порушення ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції не було встановлено [].

Презумпція еквівалентного захисту основних прав у ЄС була в подальшому розвинута та застосована в інших рішеннях ЄСПЛ, зокрема, у справах: «Michaud v. France» (заява № 12323/11) [], «Armani Da Silva v. the United Kingdom» (заява № 5878/08) [], «Karacsony and Others v. Hungary» (заява № 42461/13) [], «Avotins v.

Latvia» (заява № 17502/07) [], «Ibrahim and Others v. the United Kingdom» (заяви № 50541/08, 50571/08, 50573/08) [], «J.K. and Others v. Sweden» (заява № 59166/12) [], «Biao v. Denmark» (заява № 38590/10) [], «Arlewin v. Sweden» (заява № 22302/10) [] та ін.

При цьому необхідно уточнити, що у п. 156 рішення у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» ЄСПЛ висунув дві умови існування презумпції еквівалентності захисту основних прав, а саме: (1) відсутність будь-якого простору для маневру з боку державних органів країни та (2) розгортання повного потенціалу наглядового механізму, що передбачається законами ЄС [].

Для того щоб встановити, чи мають державні органи «простір для маневру» для застосування вищезгаданої презумпції, в першу чергу слід звернутися до тлумачення цієї норми, наданого Судом ЄС.

Стосовно другої умови – розгортання повного потенціалу наглядового механізму, що передбачається законами ЄС в конкретному випадку, Суд в своєму рішенні наголошує, що ця умова має застосовуватися гнучко і без зайвого формалізму; її не можна розуміти як таку, що вимагає від судів країни звертатися до Суду ЄС для отримання попередньої ухвали в усіх без винятку випадках, включаючи ті, коли жодних прямих та серйозних питань стосовно захисту фундаментальних прав законами ЄС не виникає, або ж ті, коли Суд ЄС вже чітко визначився з порядком тлумачення застосовних норм законодавства ЄС в спосіб, який буде сумісним з фундаментальними правами.

У згаданому вище рішенні ЄСПЛ також роз'яснюються дії, які зобов'язані проводитися національними судами в цьому контексті, а саме – в разі, коли до суду подається серйозна та обґрунтована скарга на явно звужену реалізацію захисту передбачених Конвенцією прав, а виправити цю ситуацію застосуванням законодавства ЄС неможливо, суд не має права просто відсторонитися від розгляду таких скарг виключно на тій підставі, що він має застосувати право ЄС [с. 13].

Водночас, Суд залишив відкритим питання про те, чи може рішення Суду ЄС у справі про порушення прав в інших обставинах розглядатися як таке, що не залишає можливості свободи дії для відповідної держави-члена [с. 92-93].

У якості прикладу, коли ЄСПЛ вважав, що відсутні підстави для застосування принципу еквівалентності захисту основних права, можна навести рішення у справі «O'sullivan Macarthy mussel development LTD v. Ireland» (заява № 44460/16), яка стосувалася комерційної діяльності компанії-заявника у сфері рибного морського промислу, на який держава-відповідач встановила тимчасову заборону, що зумовило значні збитки у комерційній діяльності заявника та, на його думку, свідчило про втручання держави у мирне володіння «майном» у розумінні ст. 1 Першого протоколу Конвенції.

Розглядаючи цю справу, Суд дійшов висновку про те, що умови застосування встановленої у справі «Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland» презумпції не були дотримані в конкретних обставинах цієї справи, оскільки, на його думку, навіть якщо рішення є обов'язковим для держави-відповідача, вона має певну свободу маневру при визначенні шляхів забезпечення дотримання правил [].

У п. 112 рішення у справі «O'sullivan mccarthy mussel development LTD v. Ireland» (заява № 44460/16) ЄСПЛ зазначив, що у цій справі зобов'язання держави-відповідача впливає головним чином з п. 3 ст. 6 Директиви про збереження природних середовищ існування дикої флори та фауни (The Habitats Directive); невиконання Ірландією свого зобов'язання за цим документом було встановлено в ході провадження щодо порушення, внаслідок якого виник обов'язок держави виконувати рішення Суду ЄС і дотримуватися вторинного законодавства, розглянутого в контексті цього провадження; хоча було зрозуміло, що держава-відповідач мала дотримуватися вимог Директиви і безпосередньо рішення Суду ЄС, обидва результати мали бути досягнуті, хоча не було вказівок щодо того, як саме цього досягнути; тому держава-відповідач не була повністю позбавлена меж власного розсуду; існування певних меж свободи дії може перешкодити застосуванню презумпції еквівалентного захисту (див. рішення у справі «M.S.S. v. Belgium and Greece», заява № 30696/09, п. 338 []). Хоча у цій справі Суд не визнав порушення державою-відповідачем ст. 1 Першого протоколу Конвенції та ст. 6 Конвенції, однак виключив існування презумпції еквівалентності захисту прав у цій справі, а тому правомірність спірних рішень держава доводила у загальному порядку.

Отже, як свідчить практика національних судів та ЄСПЛ, існує велика кількість юридичних презумпцій, що слугують меті спрощення процесу доказування та прийняття певного вірогідного припущення як істинного, якщо воно не буде спростовано у визначеному порядку.

Наступним питанням, яке необхідно розкрити у межах цього дослідження, є питання практики застосування фікцій у судочинстві.

Деякі науковці вважають, що фікції поділяють на власне фікції (у їх вужчому, істинному розумінні) і на незаперечні припущення. Так, фікція має місце тоді, коли те, що вона встановлює і те, що не може мати місця насправді, є лише уявленням або «логічною конструкцією»; незаперечні припущення мають місце тоді, коли правова норма-фікція насправді допускає існування певного факту в реальності [1].

У постанові від 1 липня 2020 р. у справі № 303/903/18, ВС роз'яснив, що фікція визначається як неіснуюче положення, що визнається законодавством таким, що існує, і стає в силу цього загальнообов'язковим; засіб юридичної техніки, за допомогою якого конструється завідомо неіснуюче становище (відношення або стан), що визнається існуючим і маючим імперативність, що виконує роль бракуючого юридичного факту в ситуації нездоланної невідомості, закріплене нормою права; уявна юридична конструкція, яка є продуктом абстрактного мислення, прийнятого правовою доктриною та/або закріпленого у праві у формі норми-фікції, інституту права і використовується з метою заповнення певного сегменту у правовому полі; універсальний техніко-юридичний прийом розробки та реалізації норм права, який полягає у визнанні неіснуючого положення існуючим і навпаки, що має особливе цільове призначення в механізмі правового регулювання суспільних відносин і є одним із засобів подолання стану невизначеності в правовому регулюванні; «засіб нормотворчої техніки, який виражається у нормативному закріпленні можливості визнання юридично значущими неіснуючих чи недоведених фактів» [2].

Також необхідно розмежовувати матеріальні та процесуальні фікції, в залежності від того, в якій нормі права вони зафіксовані. У науковій літературі та судовій практиці виокремлюють різні види як матеріальних, так процесуальних юридичних фікцій.

Зокрема, Є. М. Смичок виділяє податково-правову фікцію, під якою пропонує розуміти спеціально-юридичний прийом, що визначає неіснуючі положення (відносини) як такі, що фактично існують у межах правової системи, внаслідок чого вони стають обов'язковими для регулювання податкових відносин. Як приклад, науковець наводить загальновідому фікцію – «юридична особа», яка є штучно синтезованим суб'єктом суспільних відносин. Важливою є вказівка на спільність податково-правових фікцій та податково-правових презумпцій, яка полягає в тому, що вони є техніко-юридичними прийомами конструювання податково-правових норм, змістовною основою яких є неспростовне (податково-правова фікція) та вірогідне (податково-правова презумпція) припущення [3, с. 9-10].

У судовій практиці можна знайти посилання на низку юридичних фікцій, що закріплені нормами цивільного та сімейного права.

Зокрема, у постанові від 28 січня 2020 р. у справі № 910/9158/16, ВС зазначив, що оскільки за відсутності об'єкта нерухомості, що будується, не можна зареєструвати право власності на нього та відповідно не можна щодо нього як щодо речі (об'єкту матеріального світу), стосовно якого можуть виникати цивільні права та обов'язки, вчинити правочин (купівлі-продажу тощо), тому має місце так звана «юридична фікція», коли правочин вчиняється стосовно майнових прав на об'єкт нерухомості, якого ще не існує та створення якого планується в майбутньому (ч. 2 ст. 5 Закону України «Про іпотеку», ч. 1 ст. 10 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю») [4].

У постанові від 10 червня 2020 р. у справі № 136/522/15-ц, ВС звернув увагу на положення ч. 1 ст. 135 Сімейного кодексу України, відповідно до якої при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою. Зі змісту цієї норми, Суд дійшов висновку, що матір вправі здійснити запис про батька на власний розсуд, вказавши як справжнє його ім'я та по батькові, так і вигадане; такий запис є нічим іншим як юридичною фікцією [5].

Розглядаючи справу № 127/29655/13-ц, ВС у постанові від 2 лютого 2022 р. зазначив, що визнання особи безвісно відсутньою та оголошення її померлою є за своєю природою юридичними фікціями, оскільки незважаючи на формально-юридичне визнання відповідних фактів (безвісна відсутність, зникнення безвісти за обставин, що загрожували смертю, тощо) відповідна фізична особа може бути учасником цивільних правовідносин, не зазнаючи при цьому обмежень правового статусу [].

До юридичних фікцій також можна віднести безготівкові кошти, що можуть бути об'єктом права власності. У постанові від 10 вересня 2018 р. у справі № 905/3542/15, яка стосувалася стягнення з боржника коштів у примусовому порядку, ВС зазначив, що відкинути вищезгадану фікцію у цій справі означало б, що безготівкові кошти є недосяжним для звернення на них стягнення, оскільки слід було б визнати, що вони одночасно всюди і ніде не знаходяться, тобто не мають місцезнаходження, інформація про яке є необхідною при вчиненні виконавчих дій і зазначається під час арешту цього майна; можливість ініціювати операції стосовно безготівкових коштів в іншому місці, окрім як у банку, у якому відкрито відповідний рахунок, не суперечить цій юридичній фікції, яка закріплена також у Законі України «Про виконавче провадження», у якому йдеться про кошти, які перебувають на рахунках боржника у банках [].

Аналогічний правовий висновок міститься у постанові ВС від 19 серпня 2019 р. у справі № 922/1293/15 [] та від 19 лютого 2020 р. у справі № 905/477/18 [].

Юридичною фікцією також у судовій практиці визнано ситуацію, передбачену ст. 1276 ЦК України, яка визначає перехід права на прийняття спадщини, що відкрилася після смерті трансмітента до трансміссара; останній, здійснюючи право на прийняття спадщини, набуває спадкової маси не від трансмітента, який так і не встиг її прийняти, а від першого спадкодавця; до трансміссара переходить право не лише прийняти спадщину, а й відмовитися від її прийняття, адже спадкоємець завжди має варіантність поведінки – він не зобов'язаний набувати тих прав і обов'язків, що мав за життя спадкодавця та які не припинилися внаслідок його смерті.

До такого висновку дійшов ВС у постанові від 1 вересня 2021 р., переглядаючи у касаційному порядку справу № 720/2683/19. Суд зазначив, що застосування механізму спадкової трансмісії як юридичної фікції (закон виходить з того, що оскільки спадкоємець мав право прийняти спадщину, але не встиг цього зробити внаслідок смерті, то він нібито спадщину прийняв) можливе за наявності послідовної сукупності таких умов-фактів (юридичний склад): 1) смерть спадкодавця; 2) закликання до спадкування спадкоємця-трансмітента; 3) смерть спадкоємця-трансмітента після смерті спадкодавця, але до спливу строку на прийняття спадщини (смерть трансмітента має настати протягом шести місяців з дня, наступного після смерті спадкодавця); 4) право на прийняття спадщини або відмова від її прийняття після смерті спадкодавця не було здійснене трансмітентом; 5) трансмітент має спадкоємця (трансміссара), який закликається до спадкування після смерті трансмітента; 6) трансмісар в установленний законом строк здійснив своє право на прийняття спадщини, що відкрилася після смерті першого спадкодавця [].

Стосовно процесуальних фікцій у постанові від 25 липня 2018 р. у справі № 308/3824/16, ВС вказав, що такою фікцією може вважатися норма ч. 9 ст. 74 ЦПК України, відповідно до якої відповідач, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, викликається в суд через оголошення у пресі; з опублікуванням оголошення про виклик відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи. З положень цих процесуальних норм Суд дійшов висновку, що із запровадженням наведеного правила для осіб, які не мають зареєстрованого місця проживання встановлено мінімальні гарантії у питанні сповіщення про існування судового провадження за її участі та повідомлення про призначені в ньому судові засідання; для такої особи з опублікуванням оголошення у пресі застосовується правова фікція, згідно з якою особа вважається належним чином повідомленою про судовий розгляд навіть за відсутності доказів такого сповіщення; такі правові фікції не застосовується до осіб, які мають зареєстроване місце свого проживання, оскільки їх правомірні очікування пов'язуються з тим, що вони вправі розраховувати на отримання відповідних судових повідомлень за зареєстрованим місцем свого постійного проживання чи перебування [].

Необхідно зауважити, що подібні процесуальні фікції містяться у ч. 9 ст. 290 КАС України, згідно з якою з моменту опублікування оголошення вважається, що всі заінтересовані особи належним чином повідомлені про розгляд зразкової справи [].

Досліджуючи юридичні фікції в адміністративному судочинстві, В. М. Бевзенко зазначає, що останні є неіснуючими величинами різного порядку, а саме – фікціями в адміністративному процесі є: поняття (суб'єкт владних повноважень, позивач), категорії (склад суду, учасники адміністративного процесу), конструкції (публічно-правові відносини, апеляційне провадження), факт (порушення прав, свобод або законних інтересів особи рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, вручення повістки) [, с. 106].

У якості прикладу фікцій в адміністративному судочинстві можна навести також поняття «розумний строк», що в КАС України визначається як найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невинуватених зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах [].

Зокрема, зміст поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві охоплює собою такі аспекти: 1) розумний строк – це найкоротший з можливих строків розгляду й вирішення адміністративної справи, однак, такий строк не можна ототожнювати із швидким розглядом справи: тривалість розумних строків повинна бути найкоротшою, але достатньою для того, щоб справа була всебічно досліджена судом з наданням оцінки аргументам та доводам учасників справи, які ґрунтуються на поданих ними доказах; 2) на тривалість «розумного строку» мають вплив різні фактори, як об'єктивного (поведінка учасників справи, складність справи, необхідність залучення та дослідження додаткових доказів, завантаженість суду тощо), так і суб'єктивного характеру (поведінка судді та працівників апарату суду) [;].

При цьому процесуальними фікціями в адміністративному судочинстві є такі положення, визначені у КАС України: у разі відсутності учасників справи за відомою адресою вважається, що судовий виклик або судове повідомлення вручено їм належним чином (ч. 4 ст. 124); вважається, що повістку вручено також у разі одержання її під розписку будь-яким повнолітнім членом сім'ї адресата, який проживає разом з ним (ч. 4 ст. 126); вважається, що повістку вручено юридичній особі, якщо вона доставлена за адресою, внесеною до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, або за адресою, яка зазначена її представником, і це підтверджується підписом відповідної службової особи (ч. 8 ст. 126); вважається, що повістку вручено посадовій чи службовій особі, яка є учасником судового процесу, якщо її доставлено за адресою місця служби цієї особи в порядку, встановленому частиною восьмою цієї статті (ч. 9 ст. 126); вручення повістки представнику учасника справи вважається також врученням повістки і цій особі (ч. 10 ст. 126); якщо повістку надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, повістка вважається врученою у робочий день, наступний за днем її відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про її доставлення (ч. 2 ст. 127); особа, яка відмовилася одержати повістку, вважається такою, що її повідомлено про дату, час і місце судового засідання (ст. 128); якщо позивач усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, вона вважається поданою у день первинного її подання до адміністративного суду та приймається до розгляду (ч. 3 ст. 169); у разі скасування ухвали про відмову у відкритті провадження в адміністративній справі позовна заява вважається поданою в день первісного звернення до суду (ч. 4 ст. 170); якщо оголошення опубліковано своєчасно, вважається, що всі заінтересовані особи належним чином повідомлені про судовий розгляд справи; скарги на судові рішення в цій справі заінтересованих осіб, якщо вони не брали участі у справі, залишаються без розгляду (ч. 7 ст. 264); небажання особи брати участь у розгляді справи в апеляційному чи касаційному порядку: за відсутності в апеляційній чи касаційній скарзі клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 296; ч. 3 ст. 330); за відсутності у відзиві на апеляційну та касаційну скаргу клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 304; ч. 3 ст. 338); за відсутності в заяві про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги клопотання особи про розгляд справи за її участю, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанцій (ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 336) та ін. [].

У судовій практиці вищенаведені процесуальні фікції застосовуються, зокрема, для з'ясування дотримання учасниками справи строку на подання позову, апеляційної чи касаційної скарги, для встановлення факту повідомлення всіх зацікавлених учасників справи у разі, якщо предметом оскарження є нормативно-правовий акт тощо.

Наприклад, у постанові від 12 липня 2021 р. у справі № 815/776/17 ВС досліджував питання належного повідомлення особи про розгляд справи у суді апеляційної інстанції. Суд зазначив, що порядок повідомлення

сторін у справі був передбачений Главою 3 розділу II КАС України. Серед основних інструментів повідомлення, ст. 33 Кодексу, було визначено такий вид як повістка, що, зокрема, надсилається особам, які беруть участь у справі рекомендованою кореспонденцією (листом), із зворотною розпискою за адресами, вказаними цими особами (ст. 33 КАС України); за правилами ч. 1 ст. 35 КАС України повістка вручається під розписку; повістка може бути вручена безпосередньо в суді; суд може за згодою особи, яка бере участь у справі, видати їй повістку для вручення іншій особі, яка викликається до суду; у разі відмови адресата від одержання повістки особа, яка її доставляє, робить відповідну відмітку на повістці, засвідчує її власним підписом і негайно повертає до адміністративного суду; особа, яка відмовилася одержати повістку, вважається такою, що її повідомлено про дату, час і місце судового засідання (ст. 37 КАС України). Оскільки наявний в матеріалах справи акт про відмову від отримання тексту судової повістки не містив підпису особи, яка відмовилася від отримання, та складений понад місяць з дня відмови, ВС дійшов висновку, що суд апеляційної інстанції не дотримався встановленого порядку повідомлення особи про час та місце розгляду справи [], тобто фікція, закріплена ст. 37 КАС України, не була застосована.

В іншій справі № 401/497/17(2-а/401/63/17) скаржник, звертаючись до ВС з касаційною скаргою, крім іншого, зазначив про те, що судом апеляційної інстанції порушено норми процесуального права, оскільки його, як третю особу, про подану позивачем апеляційну скаргу та про дату розгляду справи в апеляційному суді в порядку, встановленому ст. ст. 33-39 КАС України, повідомлено не було, жодних повідомлень про необхідність отримання рекомендованих відправлень на його адресу не надходило.

Перевіряючи ці доводи, ВС виходив з того, що законодавець визначає основоположним процесуальним правом особи, яка бере участь у справі, право бути належно повідомленою про час та місце судового розгляду. Для цього існує спеціальна форма повідомлення – судова повістка, для якої законодавством передбачено окремий порядок вручення.

Суд, на підставі аналізу положень ч. ч. 3, 4, 5, 10 та 11 ст. 35 КАС України (у редакції, чинній на час здійснення апеляційного провадження), дійшов висновку, що розписку про одержання повістки (повістку у разі неможливості вручити її адресату чи відмови адресата її одержати) належить негайно повернути до адміністративного суду; у разі повернення поштового відправлення із повісткою, яка не вручена адресату з незалежних від суду причин, вважається, що така повістка вручена належним чином.

Оскільки у цій справі був наявний конверт з позначкою «судова повістка», що надсилався на адресу скаржника з судовою повісткою, в якій повідомлено, що розгляд апеляційної скарги відбудеться в судовому засіданні у визначений час; додатками є копії ухвал про відкриття провадження та призначення справи до розгляду, пам'ятка про права та обов'язки та копія апеляційної скарги, однак поштове відправлення повернулось на адресу суду, причиною повернення вказано «за не запитом». При цьому, в матеріалах справи також було рекомендоване повідомлення про вручення поштового відправлення, з якого вбачається, що суд апеляційної інстанції вказав правильну адресу.

На цій підставі ВС дійшов висновку, що поштове відправлення з повісткою, якою повідомлялось про місце, дату та час розгляду апеляційної скарги, не вручене скаржнику з причин, незалежних від суду, який у встановленому процесуальним законом порядку вчинив необхідні дії, спрямовані на повідомлення учасників процесу про дату, час і місце розгляду справи, адже отримання рекомендованих листів адресатом є поза межами судового контролю; обов'язок суду «повідомити» полягає в тому, щоб інформувати учасника про судові засідання, а не забезпечити його участь; за наведеної обставини в розумінні ч. 11 ст. 35 КАС України слід вважати, що таку повістку про виклик в судові засідання вручено третій особі належним чином [].

Аналогічного правового висновку дійшла ВП ВС у постанові від 10 квітня 2018 р. у справі № 800/482/17 [].

У низці судових рішень ВС звертав увагу на важливість дотримання встановленого порядку опублікування повідомлення про відкриття провадження в адміністративній справі, в якій предметом оскарження є нормативно-правовий акт, оскільки тільки при дотриманні такого порядку може бути застосована процесуальна фікція, визначена ч. 7 ст. 264 КАС України, про те, що всі зацікавлені особи вважаються повідомленими про час і місце розгляду такої справи.

Зокрема, у постанові від 22 вересня 2020 р. у справі № 369/7293/16-а, ВС наголосив, що недотримання встановленого законом спеціального порядку розгляду спорів щодо оскарження нормативно-правового акта є

істотним порушенням процесуального права, який впливає на права та інтереси інших осіб, на яких поширюється дія нормативно-правового акта, та є безумовною підставою для скасування судових рішень.

У цій справі ВС було встановлено, що суд першої інстанції не врахував юридичної природи спірного рішення сільради, й не дотримався особливої процедури розгляду справ щодо оскарження нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування, зокрема, не зобов'язував відповідача опублікувати оголошення про відкриття провадження у справі у виданні, в якому цей акт був або мав бути офіційно оприлюднений, внаслідок чого таке оголошення фактично опубліковане не було, внаслідок цього справу було відправлено на новий розгляд до суду першої інстанції для забезпечення дотримання встановленого порядку розгляду справи про оскарження нормативно-правового акта [].

Аналогічний правовий висновок міститься у постановках ВС від 22 травня 2022 р. у справі № 160/9717/21 [] та від 28 липня 2022 р. у справі № 640/31850/20 [] та ін.

У цій категорії справ суди враховують, зокрема, Рекомендації № R(87)16 (On administrative procedures affecting a large number of persons), які визначають, що адміністративний акт, що має вплив на велику кількість осіб, повинен обов'язково підлягати судовому контролю, який здійснюється з належним урахуванням прав та інтересів зацікавлених осіб, зокрема, шляхом забезпечення участі представників таких осіб у судовому розгляді справи, її апеляційному перегляді, та повідомленням про розгляд справи шляхом публічного оголошення [].

Насамкінець, необхідно зазначити, що у судовій практиці стосовно застосування у процесі доказування юридичних презумпцій та фікцій, ВС зауважує, що розподіл обов'язків по доказуванню здійснюється відповідно до законодавчо закріплених загальних і спеціальних правил; загальні правила діють для всіх справ незалежно від їх матеріально-правової природи; спеціальні правила (презумпції та фікції) застосовуються стосовно певних категорій справ або при вирішенні окремих процесуальних питань; змістом і тих, і інших є припущення про наявність або про відсутність; винятки із загального правила розподілу обов'язку доказування впливають з норм матеріального права [;].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. Презумпція у праві – це специфічний засіб юридичної техніки, за допомогою якого на підставі індуктивного узагальнення подібних ситуацій припускається існування певного факту (явища юридичної дійсності або властивості суб'єкта чи об'єкта) з високим ступенем імовірності, який не потребує доказування, але може бути заперечений та спростований у суді та адміністративному органі у процесі доказування.
2. Юридична фікція – це умовно прийнятий факт (категорія, конструкція, явище тощо) юридичної дійсності, який не існує в реальності, не може бути спростований у процесі доказування, беззаперечно приймається за істину, тобто має імперативний характер, зовнішньою формою якого є норма матеріального чи процесуального права та яке запроваджується з метою забезпечення правового регулювання, усунення його прогалин, або використовується, щоб застосувати положення нормативно-правових актів, які відповідний суб'єкт нормотворення об'єктивно не має можливості виписати для універсального використання; сфера застосування юридичних фікцій обмежена суспільно-управлінськими відносинами та, головним чином, спрямована на фіксації виконання уповноваженим суб'єктом певного обов'язку у визначених законом випадках.
3. Юридичне значення презумпції та фікції полягає в можливості забезпечити завдяки «цим засобам юридичної техніки законодавчого регулювання» певної правової визначеності; оптимізації процесу вирішення складних юридичних ситуацій з урахуванням динамічності розвитку суспільно-управлінських правовідносин; установлення певних сталих принципів у праві; у процесуальному аспекті - попередження процесуальних порушень учасниками справи, регулювання між сторонами обсягу тягара доказування в суді, реалізації принципу процесуальної економії, усунення або мінімізації значення процесуальних формальностей, забезпечення розгляду та вирішення справи судом у розумні строки (зобов'язують учасників добросовісно користуватися своїми процесуальними правами, а також проявляти активність, зокрема, цікавитися процесом розгляду справи).
4. Юридичні презумпції доцільно розмежовувати за такими критеріями: 1) за джерелом походження: а) виникають безпосередньо із положень закону; б) із загального досвіду людства, з природніх законів або

звичаїв (цінностей) суспільства; 2) за можливістю спростування у процесі доказування: а) презумпція, яка може бути спростована та вважається істинною, доки суб'єкт, що заперечує, не доведе протилежне (наприклад, презумпція невинуватості); б) презумпція, яка є незаперечною (або неспростовною), яка не може бути спростована в будь-якому випадку (наприклад, захист прав дитини); 3) залежно від попереднього встановлення певного факту: а) презумпції без основних фактів (безумовна презумпція) (наприклад, презумпція невинуватості); б) презумпції з основними фактами, які потребують попереднього встановлення певного факту (наприклад, оголошення особи померлою, якщо вона була визнана безвісно відсутньою протягом встановленого проміжку часу).

5. Спільними ознаками юридичної презумпції та фікції є: (1) ці явища існують лише як припущення з певною мірою вірогідності, але в цілях забезпечення правового регулювання видаються як дійсні; (2) як юридична презумпція, так і юридична фікція безпосередньо стосуються процесу доказування, оскільки презумпція може бути спростована виключно у процесі доказування – у протилежному випадку вона приймається за істину, а юридична фікція – штучно створений, реально неіснуючий, але прийнятий за істину факт, що не підлягає спростуванню у процесі доказування; (3) зобов'язують суд при їх застосуванні наводити детальні мотиви.

6. Відмінними ознаками юридичної презумпції та фікції є: (1) презумпції є припущенням, що можуть існувати у реальності з високою мірою вірогідності; фікції – те, що у реальності не існує або може існувати із незначною мірою вірогідності, а лише відноситься до правової реальності; (2) юридична фікція, отримує свою легітимність з традиції та судового прецеденту, а не з формального джерела права; юридична презумпція може походити як із закону або судового прецеденту, так із традицій, природніх законів, статистичних спостережень та ін.; (3) презумпції умовно приймаються за істину до їх спростування у встановленому порядку; фікції приймаються за імперативну істину, без можливості її спростування; (4) презумпції виконують завдання спрощення у встановленні істини при вирішенні справи; фікції слугують меті правової визначеності, передбачуваності правового регулювання, чого не можуть забезпечити традиційні норми права.

7. Основоположною конституційною та міжнародною презумпцією є презумпція невинуватості особи та особистої свободи, що закріплені у ст. ст. 23 та 62 Конституції України та гарантована п. 2 ст. 6 Конвенції; слідує з безумовності людської свободи, яка обумовлює безумовність потреби обґрунтування будь-якого істотного її обмеження з боку держави; означає, що до процедури, яка за своєю суттю є кримінальною і в межах якої суд робить висновок про вину особи саме в кримінально-правовому сенсі, застосовується припущення, що така особа вважається невинуватою, поки її вина не буде доведена у судовому порядку; зазначена гарантія не може бути поширена на дисциплінарні й інші провадження, які згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції охоплюються поняттям спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру.

8. Презумпція конституційності та законності правових актів державних органів слідує із положень ст. ст. 8, 94, 106, 116 та 152 Конституції України, а також додатково гарантується положеннями КАС України (зокрема, ч. 3 ст. 151), які визначають, що судами не розглядаються позови до Президента України або Верховної Ради України (як політичних органів, які формуються шляхом всеукраїнських виборів) з вимогами, які не стосуються безпосередньої управлінської діяльності цих суб'єктів владних повноважень; засобом забезпечення позову не може бути зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів та встановлення для них заборони або обов'язку вчиняти певні дії; означає, що будь-який закон вважається конституційним, поки не буде прийнято рішення КСУ про зворотне; те ж саме стосується й інших актів законодавства, які вважаються такими, що мають юридичну силу до визнання їх неконституційними або незаконними (протиправними) у встановленому порядку.

9. Презумпція правомірності судового рішення, що закріплена у ст. 129-1 Конституції України, ст. 370 КАС України, інших процесуальних кодексах та ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»; означає, що судові рішення вважаються законними, поки не буде оскаржене та скасоване у встановленому законом порядку; відмова від виконання судових рішень презюмується як така, що є неправомірною, а бездіяльність суб'єкта владних повноважень щодо виконання судового рішення – протиправною; презумпція правомірності судового рішення безпосередньо пов'язана з презумпцією *iura novit curia* («суд знає закони») та презумпцією суб'єктивної безсторонності та неупередженості судді під час прийняття рішення.

10. Презумпція добросовісної поведінки особи слідує з положень ст. 68 Конституції України та може виражатися у різних формах: (1) презумпція добросовісності особи під час звернення за захистом до суб'єкта владних повноважень; (2) презумпція добросовісності платника податків (п. 56.21 ст. 56 ПК України), яка означає, що поведінка платника податків вважається правомірною, поки інше не буде доведено у встановленому законом порядку, а також – будь-яка неоднозначність норм законодавства, яке регулює відносини оподаткування або діяльність контролюючого органу в цій сфері, повинна трактуватися на користь платника податків; (3) презумпція правомірності дій та вимог особи в адміністративній процедурі (ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру»); (4) презумпція добросовісності (правомірності) поведінки суб'єкта господарювання (ст. 3 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності») та ін.

11. Специфічними презумпціями в адміністративному судочинстві є такі: (1) відповідачем в адміністративних справах, за загальним правилом, є суб'єкт владних повноважень, крім випадків, які прямо визначені КАС України (ч. 4 ст. 46 КАС України); (2) презумпція правомірності вимог суб'єкта приватного права або презумпція неправомірності рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень (ст. 77 КАС України); (3) презумпція правомірності рішення, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень у публічному управлінні – означає: якщо закон містить вимогу щодо того, що оскарження рішення відповідного суб'єкта владних повноважень не зупиняє його виконання, то таке рішення має бути першочергово виконано; (4) презумпція наявності конфлікту, який потрібно вирішити у разі, якщо особа звертається з відповідним позовом до суду; в адміністративному судочинстві при вирішенні такого конфлікту має бути досягнуто необхідний баланс суспільних та приватних (особистих) інтересів.

12. У міжнародному праві та практиці ЄСПЛ можна виокремити такі види презумпцій: (1) презумпції того, що питання права, з приводу якого вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися; (2) презумпція того, що держави не відступають від своїх попередніх зобов'язань, зокрема, у разі зміни правового регулювання або перегляду положень міжнародних угод; (3) презумпції недопущення конфлікту (колізії) між нормами права; (4) презумпція еквівалентного захисту основних прав особи або Босфорська презумпція (застосовується при виконання двох умов: а) відсутність будь-якого простору для маневру з боку державних органів країни та б) гарантування повного потенціалу наглядового механізму, що передбачається законодавством ЄС).

13. В адміністративному судочинстві необхідно розмежовувати матеріальні та процесуальні фікції: до перших належать фікції-категорії (наприклад, «розумні строки» тощо); процесуальними є фікції-юридичні факти (наприклад, факт вручення судової повістки, якою повідомлено про дату, час та місце розгляду справи, у разі, якщо така повістка: вручена під розписку повнолітньому члену сім'ї (ч. 4 ст. 126 КАС України); доставлена за адресою, внесеною до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, або за адресою, яка зазначена її представником, і це підтверджується підписом відповідної службової особи (ч. 8 ст. 126); вручена представнику учасника справи (ч. 10 ст. 126); небажання особи брати участь у розгляді справи в апеляційному чи касаційному порядку: за відсутності в апеляційній чи касаційній скарзі клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 296; ч. 3 ст. 330); за відсутності у відзиві на апеляційну та касаційну скаргу клопотання особи про розгляд справи за її участі, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанції (ч. 3 ст. 304; ч. 3 ст. 338); за відсутності в заяві про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги клопотання особи про розгляд справи за її участю, вважається, що особа не бажає брати участі у судовому засіданні суду апеляційної чи касаційної інстанцій (ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 336) та ін.

Використана література:

C. v. the United Kingdom, № 11882/85, Рішення Комісії від 7 жовтня 1987 року: Посібник зі статті 6 Конвенції – Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). 2019. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

Case of Al-Jedda v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 17.07.2011, № 27021/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%5B%22Al-Jedda%20judgment%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-105612%22%5D%7D>.

Case of Ananyev and others v Russia: decision of the European Court of Human Rights, 10.04.2012, № № 42525/07 and 60800/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%22Ananyev%20and%20Others%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-108465%22%7D>].

Case of Arlewin v. Sweden: decision of the European Court of Human Rights, 01.06.2016, № 22302/10. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%2222302/10%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-160998%22%7D>].

Case of Armani Da Silva v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 30.03.2016, № 5878/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%22Armani%20Da%20Silva%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D>].

Case of Avotins v. Latvia: decision of the European Court of Human Rights, 23.05.2016, № 17502/07. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%2217502/07%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-163114%22%7D>].

Case of Biaov. Denmark: decision of the European Court of Human Rights, 24.05.2016, № 38590/10. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%2238590/10%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-163115%22%7D>].

Case of Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Sirketi v. Ireland: decision of the European Court of Human Rights, 30.06.2005, № 45036/98. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%22Bosphorus%20Ov.%20Ireland%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-69564%22%7D>].

Case of Findlay v. The United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 25.02.1997, № 22107/93. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%22Findlay%20v.%20The%20United%20Kingdom%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%7D>]/

Case of Ibrahim and Others v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 13.09.2016, № 50541/08, № 50571/08, № 50573/08 and № 40351/09. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222250541/08%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-166680%22%7D>].

Case of J.K. and Others v. Sweden: decision of the European Court of Human Rights, 23.08.2016, № 59166/12. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222259166/12%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-165442%22%7D>].

Case of Karelin v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 20.09.2016, № 926/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%2222926/08%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-166737%22%7D>].

Case of Karacsony and Others v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 20.09.2016, № 42461/13 and № 44357/13. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222242461/13%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-162831%22%7D>].

Case of Kleyn and Others v. the Netherlands: decision of the European Court of Human Rights, 06.05.2003, № 39343/98. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222239343/98%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-61077%22%7D>].

Case of Kyprianou v. Cyprus: decision of the European Court of Human Rights, 15.12.2005, № 73797/01. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222273797/01%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-71671%22%7D>].

Case of M.S.S. v. Belgium and Greece: decision of the European Court of Human Rights, 21.01.2011, № 30696/09. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%222230696/09%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-103050%22%7D>].

Case of Michaud v. France: decision of the European Court of Human Rights, 06.03.2013, № 12323/11. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Michaud%20v.%20France%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-115377%22>].

Case of NADA v. Switzerland: decision of the European Court of Human Rights, 12.09.2012, № 10593/08. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2210593/08%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-113118%22>].

Case of Neshkov and others v. Bulgaria: decision of the European Court of Human Rights, 01.06.2015, № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 and 9717/13. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Neshkov%20and%20others%20v.%20Bulgaria%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-150771%22>].

Case of O'sullivan mccarthy mussel development LTD v. Ireland: decision of the European Court of Human Rights, 08.10.2018, № 44460/16. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Habitats%20Directive%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-183395%22>].

Case of Pullar v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 10.06.1996, № 22399/93. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Pullar%20v.%20the%20United%20Kingdom%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-183395%22>].

Case of Scordino v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 29.03.2006, № 36813/97. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Scordino%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-72925%22>].

Chisholm, Hugh, ed. (1911) Fictions. Encyclopædia Britannica. Vol. 10 (11th ed.). Cambridge University Press. P. 319–320.

Donatuti Q. Studi di diritto romano. Milano: Dott. A. Giuffrè editore, 1976. Vol. I. P. 421–519.

Franklin J. The Science of Conjecture: Evidence and Probability Before Pascal. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001. P. 20-61.

Guide on Article 13 of the European Convention on Human Rights. Right to an effective remedy. Updated on 31 August 2022. URL : https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_13_ENG.pdf.

Legal fiction. Cornell Law School. 2020. URL : https://www.law.cornell.edu/wex/legal_fiction.

Legal fiction: The Encyclopaedia Britannica. URL : <https://www.britannica.com/topic/legal-fiction>.

Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. OJ L 145, 31.5.2001. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/1049/oj>.

Regulation (EC) No 1367/2006 of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 on the application of the provisions of the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters to Community institutions and bodies. OJ L 264, 25.9.2006. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/1367/oj>.

Rule of law checklist: Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e). Case of Iovchev v. Bulgaria: decision of the European Court of Human Rights, 02.05.2006, № 41211/98. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Iovchev%20v.%20Bulgaria%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-72246%22>].

Stichting Greenpeace Nederland and PAN Europe v Commission: T-545/11 RENV. URL : [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0545\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0545(01)).

X. v. Austria, № 6185/73, Рішення Комісії від 29 травня 1975 року: Посібник зі статті 6 Конвенції – Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект). 2019. URL :

https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf. Legal Definition of Presumption. A fact assumed to be true under the law is called a presumption. UpCounsel. URL : <https://www.upcounsel.com/legal-def-presumption>.

Бевзенко В. В. Фікції в адміністративному процесі й адміністративному процесуальному праві України. Адміністративне право і процес. 2012. № 2 (2). С. 99-108.

Берназюк Я. О. Адміністративний кодекс України як необхідна додаткова гарантія захисту людини в публічно-правовій сфері. Судово-юридична газета. 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/122338-administrativniy-kodeks-ukrayini-yak-neobkhidna-dodatкова-garantiya-zakhistu-lyudini-v-publichno-pravoviy-sferi>.

Берназюк Я. О. Вирішення адміністративних спорів між суб'єктами владних повноважень. Програма онлайн-підготовки та підвищення рівня кваліфікації за стандартизованою програмою помічників суддів окружних та апеляційних адміністративних судів (23 листопада 2022 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Spori_SVP_prezent.pdf.

Берназюк Я. О. Вирішення колізій між актами законодавства різної юридичної сили та між правовими висновками (позиціями) Верховного Суду. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2022. № 3 (87). С. 13-26.

Берназюк Я. О. Деякі питання запровадження додаткових законодавчих та організаційних гарантій виконання рішень Президента України. Право України. 2013. № 10. С. 203-209.

Берназюк Я. О. Застосування принципу *lex specialis* при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. Слово Національної школи суддів України. 2022. № 1-2 (38-39). С. 69-82.

Берназюк Я. О. Застосування принципу верховенства права (правовладдя) для вирішення колізій у законодавстві. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління expert: Paradigm of law and public administration № 4 (22) серпень-вересень 2022 С. 80-98.

Берназюк Я. О. Звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до адміністративного суду: виняток чи необхідність? Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія «Юридичні науки». 2020. Т. 31(70). № 2. Ч. 2. С. 20-28.

Берназюк Я. О. Звернення суб'єкта владних повноважень із позовом до адміністративного суду: виняток чи необхідність. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/164638-zvernennya-subyektu-vladnih-povnovazhen-z-pozovom-do-administrativnogo-sudu-vinyatok-chi-neobkhidnist>.

Берназюк Я. О. Зміни до Конституції України щодо правосуддя та нові підходи до застосування принципу обов'язковості виконання судового рішення під час вирішення публічно-правових спорів. Матеріали науково-практичної конференції «Контроль за виконанням судового рішення в адміністративному судочинстві». Одеса, 2020. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/prezentacija_Bernazuk.pdf.

Берназюк Я. О. Конституційні гарантії виконання судового рішення в адміністративному процесі. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2020, № 4 (92), С. 200-215.

Берназюк Я. О. Конституційні гарантії судового захисту соціальних прав та можливість їх обмеження процесуальним строком. Судово-юридична газета 2020. URL : <https://bit.ly/2ZVENG0>.

Берназюк Я. О. Межі розгляду адміністративними судами вимог позову, апеляційної чи касаційної скарги в аспекті забезпечення ефективності правосуддя. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2022. Серія Право. Вип. 70. С. 272-282.

Берназюк Я. О. Нова редакція статті 124 Конституції України та справи, що не підлягають судовому розгляду. Критичне мислення у вільному суспільстві: теоретико-методологічний, конституційно- та міжнародно-правовий потенціал: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 17 квітня 2019 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2019. 156 с. С. 104-108.

Берназюк Я. О. Основні підходи до вирішення колізій у законодавстві: теоретико-правове дослідження. Constitutionalist. 2022. 12 с.

Берназюк Я. О. Особливості застосування критерію «якості закону» під час вирішення публічно-правових спорів. Право і суспільство. 2020. № 5/2020. С. 6-14.

Берназюк Я. О. Поняття «розумні строки» в адміністративному судочинстві. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2018. № 4 С. 149-156.

Берназюк Я. О. Поняття, причини виникнення та види колізій у законодавстві. Право і суспільство. 2022. № 5. URL : http://pravoisusilstvo.org.ua/archive/2022/5_2022/20.pdf.

Берназюк Я. О. Правові підстави звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до суб'єкта приватного права. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/165093-pravovi-pidstavi-zvernennya-sub-yekta-vladnikh-povnovazhen-z-pozvom-do-subyeka-privatnogo-prava>.

Берназюк Я. О. Правові підстави звернення суб'єкта владних повноважень з позовом до суб'єкта приватного права. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2020. № 1 (89). С. 121-134.

Берназюк Я. О. Правотворча діяльність Президента України в аспекті дотримання принципів нормотворчості та забезпечення їх виконання іншими суб'єктами владних повноважень. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 4. С. 27-32.

Берназюк Я. О. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. Том 3 № 87 (2019). С. 14-25.

Берназюк Я. О. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: особливості адміністративного судочинства. Constitutionalist.com.ua. 2022. 60 с.

Берназюк Я. О. Пріоритетність міжнародних договорів при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 3. С. 223-229.

Берназюк Я. О. Про позови, які не підлягають судовому розгляду. Судово-юридична газета. 2019. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/698849/>.

Берназюк Я. О. Просто про складне: особливості розгляду Верховним Судом справ у порядку спрощеного провадження. Судово-юридична газета. 2018. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/131143-prosto-pro-skladne-oso-blivosti-rozglyadu-verhovnim-sudom-sprav-u-poryadku-sproshchenogo-provadzhennya>.

Берназюк Я. О. Процесуальні засоби забезпечення реалізації конституційної гарантії обов'язковості судового рішення в адміністративному судочинстві. Судово-юридична газета. 2020. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/924855/>.

Берназюк Я. О. Справи, що не підлягають вирішенню в судах в аспекті сформованих Європейським судом з прав людини умов обмеження права особи на доступ до суду / Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. 310 с. С. 157-162.

Берназюк Я. О. Темпоральний підхід до вирішення колізій у законодавстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2022. Вип. 72. С. 43-52.

Берназюк Я. О. Як зберегти баланс забезпечення справедливого публічного розгляду справи та дотримання розумного строку. Судово-юридична газета. 2018. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/129577-yak-zberegti-balans-zabezpechennya-spravedlivogo-publichnogo-rozglyadu-spravi-ta-dotrimannya-rozumnogo-stroku>.

Білак М. Доктрина норм прямої дії Конституції України: правозастосування. Юридична практика. 2021. URL : https://pravo.ua/doktryna-norm-priamoi-dii-konstytutsii-ukrainy-pravozastosuvannia/?fbclid=IwAR2ITg0xU58dUURPeRHG_yL5udEpnBgY0LSQnL2eFE6QSTIxcV9X7bAndV4.

Блажівська Н., Шматко О. Роль трансфертного ціноутворення в оподаткуванні постійних представництв нерезидентів. Податкові спори в адміністративному судочинстві: Збірник тез доповідей П'ятої Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 4–5 липня 2022 року). Київ: «Компанія „BAITE“», 2022 р. 240 с.

Борщевська О. М. Юридичні фікції в темпоральному дослідженні римського приватного права та сучасних галузей цивільного та цивільного процесуального права України. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 1. С. 32-37.

Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.; О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. 952 с.

Висновок № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/opinion_20_UA.pdf.

Волянська Г. М., Оніщук М. В., Савчин М. В. та ін. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз): посібник; за ред. М. В. Савчина, В. Л. Федоренка. К. : Ін-т громад. суспільства, 2008. 188 с.

Голобородько Д. Особливості оскарження рішень митних органів Державної фіскальної служби України щодо коригування митної вартості транспортних засобів, які ввозяться на митну територію України. II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 354 с.

Гуменюк М. М. Правові презумпції, правові преюдиції, правові аксіоми та правові фікції: аспекти співвідношення понять. XI наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова : зб. матеріалів (м. Київ, 17 лист. 2021 р.); редкол. : С. Д. Гусарев, М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ : НАВС, 2021. 195 с.

Діденко Є. Право на справедливий суд v. Адміністративні правопорушення: окремі аспекти. Судово-юридична газета. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/170902-pravo-na-spravedliviy-sud-v-administrativni-pravoporushennya-okremi-aspekti>.

Дроздов О. М., Плотнікова В. П., Дроздової О. В. та ін. Посібник за статтею 1 Протоколу №. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Рада Європи / Європейський суд з прав людини, 2019. URL : https://protocol.ua/ua/posibnik_zh_statteyu_1_protokolu_1_konventsii_pro_zahist_prav_lyudini_ta_osnovopolognih_svobod_1/.

Єрмолаєва Т. Б. Проблеми доступу до правосуддя при захисті екологічних прав. Проблеми законності. 2017. Вип. 137. С. 92–100.

Зеленко І. П. Підстави класифікації фікцій. Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО». 2020. № 1(1). С. 13-17.

Барікова А.А. Правові фікції в адміністративному процесі / Матеріали міжнар. наук.–практ. конференції «Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку: конф. (13 березня 2020 року). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 156 с. – С. 94-98.

Зіменко О. В. Місце та співвідношення преюдиції з іншими нетиповими нормами права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2013. Вип. 21. Ч. 1. Т. 1. С. 47-49.

Зозуль І. В. Правові презумпції в суміжному термінологічному ряді: порівняльно-правова характеристика (адміністративно-правовий аспект). Вісник Запорізького національного університету. 2013. №1(1). С. 124–128.

Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

Кодекс Республіки Казахстан від 29 червня 2020 року № 350-VI. URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&show_di=1.

Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>.

Коментарі до Модельної конвенції ОЕСР щодо оподаткування доходів і капіталу (Commentary OECD Income and Capital Model Convention). URL: <https://www.oecd.org/berlin/publikationen/43324465.pdf>.

Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. К.: Ваїте, 2016. 206 с.

Луспенник Д. Д. Яким має бути ідеальний процесуальний кодекс. Судово-юридична газета. 2017. Вип. № 9-10 (378-379). URL : <https://sud.ua/ru/news/sud-info/104840-yakim-maye-buti-idealniy-protsesualniy-kodeks>.

Лученко М. М. Принцип пропорційності в адміністративному судочинстві: Дис. ... канд. юр. наук. Запоріжжя, 2019. 208 с.

Ляшенко Р. Д. Презумпції у праві питання теорії та практики: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2011. 234 с.

Мамонтова О. М. Правові засади звільнення від доказування в адміністративному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2019. 222 с.

Мамченко Н. Верховний Суд зобов'язав Володимира Зеленського розглянути запит на публічну інформацію: позиція ВС. Судово-юридична газета. 2022. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/226031-verkhovniy-sud-zobovyazav-volodimira-zelenskogo-rozglyanuti-zapit-na-publichnu-informatsiyu-pozitsiya-vs>.

Мельниченко В. Ігнорування публічного інтересу як захист прав і свобод. Ракурс. 2019. URL : <https://racurs.ua/ua/2338-apofigey-administrativnogo-sudochynstva-sudy-utverdjuut-nikchemnist-publichnogo-interesu-imenem.html>.

Овчаренко О.М. Теоретико-прикладні проблеми інституту юридичної відповідальності судді: монографія. Х. : Юрайт, 2017. 624 с.

Огляд практики Європейського суду з прав людини 2016. Рада Європи – Європейський суд з прав людини, 2017. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Short_Survey_2016_UKR.pdf.

Огляд практики Європейського суду з прав людини у 2018 році. Рада Європи – Європейський суд з прав людини, 2019. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Short_Survey_2018_UKR.pdf.

Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. на Рішення Конституційного Суду України від 8 липня 2008 р. № 14-рп/2008. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-08#Text>.

Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 7-п/2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc07d710-18#Text>.

Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Рішення Конституційного суду України від 16 червня 2011 року № 5-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11#Text>.

Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nfa1d710-16#Text>.

Окрема думка суддів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду на постанову Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду від 22 жовтня 2020 року у справі № 711/1837/18. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/92624579>.

Онацький Є. Українська Мала Енциклопедія. Кн. 4: Літери Ж–Й. Буенос-Айрес, 1959. 544 с.

Павличенко О. В., Холод Ю. А. Правова фікція: щодо питання розмежування з суміжними правовими категоріями (презумпція, дефініція, преюдиція) на підставі аналізу останніх надбавь вітчизняної юридичної науки. URL : <https://ivpp.kpi.ua/wp-content/uploads/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0-%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B0.pdf>.

Павліченко О. В. Юридична презумпція, юридична преюдиція та юридична фікція: співвідношення понять. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2010. Вип. 50. С. 88–93.

Персональні санкції: практику Верховного Суду проаналізував Костянтин Пільков. Верховний Суд. 2022. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1343164/>.

Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.

Поліщук І. Міжнародно-правові аспекти судового захисту екологічних прав громадян. Міжнародний судовий форум : «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 192 с.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2018 року у справі № 800/482/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73304955>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 лютого 2021 року у справі № 11-1219cap19. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99765485>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 2 вересня 2021 року № 11-97cap20. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/95509416>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 січня 2019 року у справі № 800/454/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79958086>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 квітня 2018 року у справі № 800/547/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73837584>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 червня 2021 року у справі № 11-396cap20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97566010>.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2019 року у справі № 917/1739/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>.

Постанова Верховного Суду від 1 вересня 2021 року у справі № 720/2683/19. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99425889>.

Постанова Верховного Суду від 1 вересня 2022 року у справі № 640/3165/22. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/106017554>.

Постанова Верховного Суду від 1 липня 2020 року у справі № 303/903/18. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90562917>.

Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2018 року у справі № 905/3542/15. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76445253>.

Постанова Верховного Суду від 10 червня 2020 року у справі № 136/522/15-ц. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89872339>.

Постанова Верховного Суду від 12 липня 2021 року у справі № 815/776/17. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/98245147>.

Постанова Верховного Суду від 12 липня 2022 року у справі № 822/192/16. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105203495>.

Постанова Верховного Суду від 13 жовтня 2021 року у справі № 923/1379/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100523282>.

Постанова Верховного Суду від 14 вересня 2021 року у справі № 9901/118/21. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99588945/>

Постанова Верховного Суду від 17 жовтня 2019 року у справі № 2а16434/12/26707. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85153986>.

Постанова Верховного Суду від 19 квітня 2022 року у справі № 1.380.2019.005537. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104400856>.

Постанова Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 200/10900/18-ц. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87793867>.

Постанова Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 905/477/18. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87735279>.

Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2019 року у справі № 922/1293/15. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83755894>.

Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2022 року у справі № 160/4933/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105826253>.

Постанова Верховного Суду від 2 лютого 2022 року у справі № 127/29655/13-ц. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/103466638>.

Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 221/7326/18. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/98728565>.

Постанова Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 369/7293/16-а. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/91722312>.

Постанова Верховного Суду від 22 травня 2022 року у справі № 160/9717/21. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/104400888>.

Постанова Верховного Суду від 25 липня 2018 року у справі № 308/3824/16. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75691380>.

Постанова Верховного Суду від 26 квітня 2022 року у справі № 679/1231/19. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/104113067>.

Постанова Верховного Суду від 28 липня 2022 року у справі № 640/31850/20. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105465859>.

Постанова Верховного Суду від 28 листопада 2018 року у справі № 822/94/16. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78231531>.

Постанова Верховного Суду від 28 січня 2020 року у справі № 910/9158/16. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87426673>.

Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 року у справі № 640/10685/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100010727>.

Постанова Верховного Суду від 4 вересня 2019 року у справі № 826/13852/17. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84134366>.

Постанова Верховного Суду від 9 липня 2020 року у справі № 401/497/17(2-а/401/63/17). URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90300300>.

Постанова Верховного Суду від 9 листопада 2018 року у справі № 642/917/17. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/77799606>.

Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22.09.2016 № 1540-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text>.

Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.

Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

Рекомендація № R(87)16, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 17 вересня 1987 року на 410-му засіданні заступників міністрів. URL : <https://rm.coe.int/handbook-administration-and-you/1680a06311>.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ireland v. the United Kingdom» від 18.01.1978 р., заява № 5310/71. European Court of Human Rights. HUDOC database. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57506>

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Агрокомплекс проти України», 06.10.2011, заява № 23465/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973#Text/

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурдов проти Росії» від 04.09.2002, заява № 59498/00. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%2259498/00%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-60449%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%2259498/00%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-60449%22]}).

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вассерман проти Росії» (№ 2) від 29.09.2008, заява № 21071/05. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%22WASSERMAN%20v.%20RUSSIA%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-85833%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22WASSERMAN%20v.%20RUSSIA%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-85833%22]})

.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кобець проти України» від 14.02.2008 р., заява № 16437/04. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України», 27.05.2013, заява № 21722/11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федорченко та Лозенко проти України», 20.09.2012, заява № 387/03. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_933#Text.

Рішення Конституційного Суду України від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/320677___320742.

Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 року № 5-п(II)/2022. URL : <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2022>.

Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 1997 р. № 8-зп. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-97#Text>.

Рішення Конституційного Суду України від 8 липня 2008 року № 14-рп/2008. URL : https://zakononline.com.ua/documents/show/236534___236599.

Скаун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. вид. 4-те, допов. і перероб. К. : Правова єдність : Алерта. 2014. 524 с.

Словник української мови : в 11 т.; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 7 : Поїхати-Приробляти . 1976. 723 с.

Словник української мови : в 11 т.; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 10 : Т-Ф ; ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. 658 с.

Смичок Є. М. Юридичні презумпції в податково-правовому регулюванні: автореф. дис. канд. юр. наук. Харків, 2015. 23 с.

- Студенников С. Чи розповсюджується презумпція невинуватості на дисциплінарну відповідальність судді: практика ВП ВС. Судово-юридична газета. 2022. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/225509-chi-rozpovsyu-dzhuyetsya-prezumpsiya-nevinuvatosti-na-distsiplinarnu-vidpovidalnist-suddi-praktika-vp-vs-b95cbb>.
- Тоцький Б. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С.70-74.
- Ул'яновська О. Розмежування понять правової презумпції та правової фікції. Погляди провідних учених. Віче. 2011. № 10. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/2567/>.
- Ул'яновська О. В. Фікції в правовій системі України: автореф. дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 23 с.
- Ухвала Верховного Суду від 15 липня 2019 року у справі № 9901/116/19. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83042243>.
- Ухвала Верховного Суду від 18 листопада 2022 року у справі № 990/152/22. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/107399373>.
- Циппеліус Р. Юридична методологія. Чернівці: "Рута", 2003. 184 с.
- Черемнов Д. В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.
- Чиняєва О. Висновки Верховного Суду в контексті судових доктрин у податкових спорах. II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 354 с.
- Шилін Д. В. Співвідношення преюдиції з фікцією, правовою аксіомою та версією. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. Складу; відп. за вип. В. М. Дрьомін; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 686-688.
- Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.
- Берназюк Я.О. Конституційно-правове регулювання правотворчої діяльності: удосконалення понятійного апарату / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні питання реформування правової системи України” (м. Донецьк, 20-21 липня 2013 р.). – Д.: Східноєвропейська наукова юридична організація, 2013. – 100 с. – С. 25-29
- Берназюк Я.О. Акт как результат правотворческой деятельности и письменная форма фиксации решения субъекта властных полномочий (на примере правотворчества Президента Украины) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторов. – 2013. – № 7. – С. 72-77.
- Берназюк Я.О. Конституційні основи правотворчості Президента України: моногр. - Херсон : Видавничий дім “Гельветика”, 2013. – 512 с
- Берназюк Я.О. Питання законодавчих гарантій роботи на державній службі спеціалістів з питань правотворчої техніки // Державна служба в Україні: досвід, проблеми, перспективи: / За заг. ред. проф.-ів Ю.В. Ковбасюка і В.Л. Федоренка; матер. Всеукраїнської науково-практ. конфер. (м. Київ, 24 червня 2015 р.). – К. : Вид-во Ліра-К, 2015. – 244 с. – С. 75-79.
- Берназюк Я.О. Правотворча техніка: додаткові законодавчі гарантії роботи спеціалістів // Бюлетень Міністерства юстиції України. –2016. – № 1 (171). – С. 34-40.
- Берназюк Я.О. Поняття принципів нормотворчества: теоретико-правовий аспект // Закон и жизнь (Молдова). – 2013. – № 8/2 (260). – С. 38-42.
- Берназюк Я.О. Міжнародні організації та установи як учасники правотворчого процесу в Україні // Science Rise. Juridical Science. - 2017. - № 2. - С. 26-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/srjusc_2017_2_7
- Берназюк Я.О. Правотворчість як особлива гарантія існування та модернізації громадянського суспільства // Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 2 т. / за

заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка / Т. 1:
Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні, Київ:
Вид-во «Юридична думка», 2018, 676 с. – С. 230-277.

Файли матеріалу

[Оригінальний файл автора](#)